

HOE ADOLF HITLER PROFITEERDE VAN ZIJN GEVANGENISSTRAF NA DE BIERKELLERPUTCH 1923

GESCHIEDENIS

WWW.GESCHIEDENISMAGAZINE.NL

MAGAZINE

NUMMER 8 · JAARGANG 58 · DECEMBER 2023

EVACUATIE UIT DUINKERKEN 1940

HOE 300.000
GEALLIEERDEN OP HET
NIPPERTJE ONTKWAMEN
AAN DE NAZI'S

250 jaar geleden:
**DE ICONISCHE
BOSTON TEA PARTY**

**EEUWENOUDE
SLAGVELDMYTHE**

De wolf als menseneter

De avontuurlijke
**GRACE O'MALLEY,
CLANLEIDER EN PIRAAT**

DE LIJFWACHT VAN NAPOLEON

**WERELDWONDER:
DE VUURTOREN
VAN ALEXANDRIË**

BP 8 719327 392799

00823

losse verkoop € 8,95

Inhoud

8 Boston Tea Party

In 1773 enterden als indianen verklede mensen een Brits handelsschip in de haven van Boston. Ze smeten kostbare ladingen thee overboord. De actie geldt als belangrijke stap in de aanloop naar de Amerikaanse Revolutie (1776-1783). Maar wat zat er precies achter?

16 Wereldwonder

Bij Grieks-Romeinse architectuur denken we eerder aan theaters en zuilengalerijen dan aan torenspitsen die naar de hemel reiken. Een beroemde uitzondering vormt de Pharos van Alexandrië.

18 Waar is Copernicus?

De grote 16de-eeuwse sterrenkundige Copernicus ligt in de Mariakerk van Frombork (Polen), dát weten we zeker. Maar hoe komen er erachter welke van de daar begraven lichamen het zijne is?

22 Duinkerken, juni 1940

Bijna hadden de nazi's het hele Britse leger vernietigd, dat bij Duinkerken zat ingesloten. De Wehrmacht en Luftwaffe konden het doen, en dan had Winston Churchill voorlopig zonder leger gezeten. Waarom gebeurde het toch niet?

Napoleons lijfknecht

11 HET LEVENVERHAAL VAN ROESTAM

28 Haar en identiteit

In de 19de eeuw meenden wetenschappers dat ze misdadigers aan hun haardracht konden kenen. Dát was onzin. Maar haar is wel degelijk verbonden met iemands identiteit. De trotse Afro-kapsels zijn daar een voorbeeld van.

33 Isabella van Castilië

Ze was een vrouw om rekening mee te houden. Haar man Ferdinand van Aragon mocht alleen met haar toestemming de schatkist aanspreken. Ze gaf hem er publiekelijk van langs als hij in haar ogen niet mans genoeg optrad als veldheer. Isabella bemoeide zich met militaire strategie en planning. Wat vonden tijdgenoten daarvan?

36 Zijn tijd vooruit

Sibrand Stratingh (1785-1841), een hoogleraar en apotheker in Groningen heeft het allereerste elektrische wagentje op zijn naam staan.

44 De wolf een menseneter?

Als het ergens oorlog was, zo dacht men heel lang, hoefde je niet lang te wachten tot er wolven verschenen. Ze vraten lijken, kregen zo de smaak van mensenvlees te pakken en vielen daarna levende mensen aan. Er zijn veel getuigenissen van zulke gevallen. We leggen ze onder de loep.

51 Hitler in de cel

Op 8 november 1923 ontstond er 's avonds tumult in de Bürgerbräukeller in München. De hoogste baas van de

deelstaat Beieren hield een redevoering voor drieduizend toehoorders – totdat mannen met stalen helmen binnenstormden en een zwaar machinegeweer de zaal in rolden: Hitler pleegde met een groep SA'ers een coup. Die mislukte en Hitler kwam in de gevangenis. Wat deed hij daar?

54 Piraat en clanleidster

Ze is de geschiedenis ingegaan onder haar Engelse naam Grace O'Malley, maar staat in haar eigen Ierland beter bekend als Granuaile. Ze leefde van 1530 tot 1603 en leidde een buitengewoon avontuurlijk bestaan.

- 4 Column
- 5 Nieuws
- 60 Boeken
- 70 Agenda

Op de cover: Napoleon aan zijn voet gewond bij Regensburg in 1809 (door Pierre Gautherot, 1810, Musée Château de Versailles, via Wikimedia Commons; detail).

MARIANNE MOOIJWEER

Fijn roven

Eerlijk zeggen, kende je Maria Pita? Ik ook niet. Ze was in 1589 de Kenau van Coruña: dit welvarende stadje in Noordwest-Spanje werd belegerd door Engelse troepen onder leiding van Francis Drake en Maria Pita doodde een commandant die over de stadswal was geklommen – met zijn eigen wapen. Daarna vuurde ze met succes de andere stedelingen aan haar voorbeeld te volgen. Waarom wilde Drake Coruña veroveren? Waarschijnlijk om er na de zege fijn te gaan roven. Hij had opdracht om de havenstad Santander aan te vallen. Daar lag namelijk wat restte van de grote Spaanse Armada. Die was in 1588 uitgezonden om Engeland in te nemen. Koningin Elizabeth I hielp immers de opstandige Nederlanden en haar kapers vielen de Spaanse zilvertloten lastig. Het Spaanse plan om soldaten op te pikken bij Calais en daarmee een landing in Engeland uit te voeren, mislukte en de Armada sloeg op de vlucht, via de Noordzee om de Britse eilanden heen richting het zuiden. Slechts 67 van de uitgezonden 137 schepen bereikten een veilige thuishaven, de rest verging in zware stormen voor Schotland en Ierland of sloeg er stuk op de kust. Drenkelingen die Ierland bereikten liepen gevaar: ze waren net als de Ieren katholiek. Voor de protestantse Engelsen, die het eiland bezet hielden, vormden ze daardoor een potentieel risico. De Engelse gouverneur liet enkele duizenden van hen doden. Partijdige kroniekschrijvers en historici poetsten deze blamage weg en verzonnen dat de 'onbeschaafde' Ieren de moorden hadden begaan. Terwijl die de schipbreukelingen juist hielpen. Er gaat zelfs het verhaal dat een Ierse kapitein hen met haar eigen vloot thuisbracht in Spanje. Håár vloot? Jazeker, de commandant was Granuaile, een clanleidster en politieke rebel die als piraat het geld binnenbracht. Ze kende de wateren als haar rokzak en leidde

Ze kende de wateren als haar rokzak

Maria Pita op een 19de-eeuwse prent (Wikimedia Commons).

een bijzonder avontuurlijk leven. Uniek was dat overigens niet. Er voeren meer vrouwelijke piraten, ook andere vrouwen roofden. En denk aan koningin Isabella van Castilië, een eeuw eerder. Hoe moeten we het anders noemen wat er onder leiding van haar en haar man plaatsvond nadat Columbus in hun opdracht was uitgevaren en in 1492 aan de overkant van de oceaan op land was gestuit? In allerlei Amerikaanse landen staat men op Columbusdag tegenwoordig vooral stil bij de rampzalige gebeurtenissen van na zijn komst: Spanje ging er ongevraagd plantages en mijnen exploiteren en sluisde de opbrengst weg. Omdat de indianen niet bevielen als werkracht werden er Afrikanen geroofd, ontvoerd en als slaven naar de kolonies gebracht. De indianen bezweken aan mazelen en andere ziekten die met de conquistadores uit Europa meekwamen. Een opmerkelijke variant hierop was een medische expeditie tussen 1803 en 1806. Een Spaans team entte honderdduizenden (inheemse) bewoners van de kolonies in tegen de pokken. Dat gebeurde toen nog met levende virusdeeltjes. Daartoe moesten 22 weeskinderen mee, die na elkaar gecontroleerd besmet werden om het virus intact over de oceaan te krijgen. Een kind overleed, de anderen kregen een nieuwe start in de West. Het schip vertrok uit Coruña en heette Maria Pita.

Marianne Mooijweer is hoofdredacteur van *Geschiedenis Magazine*. Lees over Granuaile op p. 54 en over Isabella op p. 33

PS.
Vanaf het volgende nummer blijft veel vertrouwd, maar hebben cover, inhouds- en boekenpagina's een frisse nieuwe opmaak.

Wilhelmina's paleizen

Wilhelmina wordt verwelkomd op Paleis Noordeinde, juni 1946 (Anefo/Nationaal Archief).

Er was dit najaar veel ophef over de vondst van Flip Maarschalkerweerd: in het persoonlijk archief van prins Bernhard trof hij diens lidmaatschapskaart aan van de NSDAP, Hitlers partij. Daar was al eerder een kopie van gevonden, en ook al bleef Bernhard dit lidmaatschap glashard ontkennen, het was algemeen bekend dat hij bij de nazipartij aangesloten was geweest. Maarschalkerweerd voert de kaart op in een noot bij een passage over Bernhards afspraak voor een afscheidsbezoek aan Hitler in 1936, even voordat hij tot Nederlander genaturaliseerd zou worden vanwege het huwelijk met kroonprinses Juliana. De prins zegde zijn lidmaatschap op, de NSDAP-administratie behield de kaart en Bernhard kreeg hem in 1949 opgestuurd door generaal Lucius Clay. Deze bewindvoerder van de Amerikaanse bezettingszone in Duitsland had de kaart al enige tijd in zijn eigen kluis, maar ging met pensioen. Bernhard mocht

hem zelf vernietigen, schreef Clay in een begeleidend briefje – maar die heeft dat dus nooit gedaan.

Maarschalkerweerd meet het bestaan van de kaart niet breed uit, want Bernhards verleden is niet zijn onderwerp. Dat is wat tijdens de bezetting met de zes paleizen vol antiek en kunst, de andere bezittingen en het archief van de Koninklijke familie gebeurde nadat koningin Wilhelmina en Juliana met haar kinderen naar Engeland waren gevlucht. Zijn boek *De achterblijvers* (Balans) is gebaseerd op de archieven van het Koninklijk Huis, waarvan hij tot 2019 directeur was. Het hof was in mei '40 achtergebleven zonder instructies, maar uit loyaliteit besloten hoffunctionarissen in 1941 het besluit van rijkscommissaris Seyss-Inquart te dwarsbomen dat alle Oranje-eigendommen moesten worden onteigend. Ze hadden een onvermoede medestander, die ook een hoofdrol heeft in

dit boek: de Duitse jurist Karl Bockamp die met de liquidatie belast was. Hij traineerde de boel door bijvoorbeeld de inventarisatie te bemoeilijken, hielp bij het vervalsen van persoonsbewijzen om medewerkers vrij te houden van de arbeidsinzet, en zorgde ook voor voedsel. Hij verzette zich niet tegen Seyss-Inquart, maar vond volgens Maarschalkerweerd een balans, waardoor er niemand tegen hem was. Al met al was bij Wilhelmina's terugkeer niets belangrijks verloren gegaan, maar ze toonde daar nauwelijks waardering voor. Ze had in Londen trouwens Juliana al laten weten niet te hechten aan haar bezittingen in Nederland. Trouwe medewerkers werden ontslagen en de oude hofhouding moest plaatsmaken voor mensen uit het verzet. Een onbekend, boeiend én ontluisterend hoofdstuk uit Wilhelmina's biografie, en een interessante aanvulling op de geschiedenis van het Koninklijk Huis. (HS)

KOLONIALE GESCHIEDENIS DICHTERBIJ

De bamischijf, het eerste aandeel van de VOC, schedelmeetinstrumenten, aantekeningen van een gesprek met Tula die in 1795 zijn verzet tegen de slavernij op Curaçao met de dood moest bekopen, de opgezette vlinders die politieke ballingen ving in het strafkamp Boven-Digoel op Nieuw-Guinea...ze staan met nog tientallen andere objecten in *Ons koloniale verleden in 50 voorwerpen* (de Volkskrant/Alfabet, 2023). Die voorwerpen moeten de lezer dichter

Onbekende man op Java, 1880-1920
(Rijksmuseum Amsterdam).

bij de historische werkelijkheid brengen via het verhaal dat erachter schuilt. Het woordje 'ons' in de titel is van belang: de samenstellers en auteurs willen dat wat zich in Indonesië en Suriname en op de Antillen heeft afgespeeld, net zo goed deel uit gaat maken van het nationaal collectief geheugen als, zeg, Rembrandt, de stadhouders of de imposante spoorbrug bij Zaltbommel. Sterker, de auteurs wensen dat het besef groeit dat die verhalen onderling verbonden zijn. Hier lichten we er twee voorbeelden uit.

Als eerste de bamischijf, een relatief simpele casus. Die snack is een product van 'Hollandse' zuinigheid en de koloniale Indische mengkeuken die gerechten uit de hele archipel aanpaste aan de toenmalige Europese smaak en gebruiken. Zo kwamen bami en nasi naar de Nederlandse snackbar. Om ook onverkochte restjes te kunnen verkopen, vormden de koks er een bal van die ze paneerden en frituurden. De eerste ronde nasiballen werden verkocht in de jaren 1950 en ze sloegen zo aan dat fabrieksmatige productie lonend werd. De schijfvorm ontstond omdat ze zo beter te verpakken en vervoeren waren. Het treinkaartje, de tweede casus, lijkt minder voor de hand te liggen maar het is sterk verbonden met de koloniale praktijk

van handeldrijven en het met geweld afdwingen van verkoop en productie. Er was vanaf halverwege de 19de eeuw immers in de Haagse schatkist ruim geld voorhanden voor de aanleg van spoorlijnen en andere moderne hoogstandjes zoals de Nieuwe Waterweg (1872) en het Noordzeekanaal (1876). Dat kwam door het enorm winstgevend 'cultuurstelsel'. Dit werd begin 19de eeuw door de Nederlandse koloniale staat ingevoerd als radicale versie van de afdedwongen arbeid ('corvee') die al onder de VOC bestond. De bevolking werd tegen schamele vergoedingen gedwongen op een vijfde deel van de grond koffie, thee en andere commerciële agrarische producten in cultuur te brengen en af te dragen. Daarnaast moesten ze zogenoemde herendiensten verrichten: werken aan de koloniale infrastructuur van wegen, spoor, water- en irrigatiewerken. Dit gebeurde onder slechte omstandigheden en leidde tot hoge sterfte. De bevolking kwam in opstand of liep weg, maar riskeerde dan rotanslagen of dwangarbeid. Haar bewegingsvrijheid verbeterde maar weinig toen het cultuurstelsel werd afgeschaft in 1870. Dat treinkaartje van zo-even symboliseert dat de infrastructuur van het huidige Nederland mede op het geweld van het Cultuurstelsel is gevestigd.

Onmisbaar in de Slag om Engeland

De prestatie van de Britse Royal Air Force tijdens de Slag om Engeland (juni-oktober 1940) is bekend: RAF-piloten versloegen de Luftwaffe en verhinderden zo de snelle invasie van de Britse eilanden die Hitler voor ogen stond. Minder mensen weten dat er een aanzienlijk contingent Tsjechoslowaken en Polen als piloot of grondpersoneel bij de RAF diende. Hun vaderland was sinds respectievelijk maart en september 1939 bezet door de nazi's, maar zij hadden Engeland weten te bereiken en wilden meevechten. Peter Devitt, een curator van het Royal Air Force Museum (Londen en Midlands),

zocht onder andere uit hoe de RAF samen met premier Winston Churchill en de twee betrokken regeringen in ballingschap de staatsrechtelijke obstakels daarvoor opruimden. Ook ging Devitt na in welke toestellen deze piloten vlogen en hoe de luchtgevechten verliepen. De cijfers zijn te vinden in zijn blog op www.rafmuseum.org.uk. Devitt voert daarin verklaringen aan voor het feit dat de Polen en de Tsjechoslowaken relatief veel Duitse vliegtuigen uit de lucht haalden: naast hun veeleisende, uitstekende opleiding ook hun krachtige motivatie om de nazi's uit hun land te verdrijven. Bovendien hadden ze gevechtservaring tegen de

Bolesław Drobiński vloog drie jaar voor de RAF. De foto is uit 1942 (Wikimedia Commons).

Duitsers opgedaan: eerst in eigen land, en na hun vlucht naar Frankrijk als onderdeel van de Franse luchtmacht. In de zomer van 1940 werden ze na de snelle Duitse opmars samen met Britse en Franse manschappen ingesloten aan de kust bij Duinkerken. Lees daarover het artikel op p. 22

© Liebieghaus Skulpturensammlung, Frankfurt am Main (foto Herman Clerinx).

ANTIEKE BEELDEN WAREN NIÉT WIT

Beelden waren in de oudheid bontgekleurd. Ze werden beschilderd met natuurlijke verf van mineralen of plantenextracten. In de loop der eeuwen vervaagden die kleuren, al verdwenen ze zelden helemaal. Maar toen men tijdens de renaissance opnieuw oog kreeg voor de oudheid, wilde men zich afzetten tegen wat men beschouwde als het strak omlijnde, dogmatische denken uit de christelijke middeleeuwen. De levendig gekleurde beelden uit gotische kerken werden als het symbool van die 'achterhaalde' traditie beschouwd. Geleidelijk groeide hierdoor een nieuwe opvatting over de kunst van de oudheid: steeds vaker riep men, bijna als een 'invented tradition', een visioen op van maagdelijk witte beelden. Verfsporen op antieke beelden werden verwijderd. Een tentoonstelling in het Gallo-Romeins Museum in het Belgische Tongeren toont reconstructies van gekleurde antieke beelden, naast foto's of replica's van de versie in blanke steen waaraan wij inmiddels gewend zijn. Figuren die in het wit als halfnaakt overkomen, blijken kleren te dragen. Andere beelden vertellen plots een verhaal. Zoals de boogschutter uit ca. 480 v.Chr., hier afgebeeld, uit een scène over de Trojaanse oorlog op een tempel in Egina (Griekenland). Op de witte versie ontdekken wij een strijdende figuur, zonder meer. Maar de Griek zag meer. Door de kleuren van de kledij en de wapens snapte hij in één oogopslag dat het om een strijder uit het oosten ging: om de vijand! Kleur maakt de inhoud van antieke beelden duidelijk. (HCI)

De oudheid in kleur is te zien tot 2 juni 2024; zie www.galloromeinsmuseum.be.

Het (historische) belang van bonen

Perziken, amandelen, hazelnoten, komkommers, wortelen, venkel, koriander en munt. Het is slechts

een kleine greep uit de in totaal 73 planten en 16 fruitbomen, die Karel de Grote opgaf in de *Capitulare de villis vel curtis imperii*, een verordening voor het beheer van zijn kroondomeinen. Al die groenten, kruiden en medicinale planten dienden te worden geplant op de kroongroeden: dat zou de gezondheid van zijn onderdanen ten goede komen, en het nodige voedsel leveren aan zijn rondtrekkende hofhouding en leger. Veel van deze gewassen raakten zo bekend in grote delen van Europa. Maar de belangrijkste op Karels lange lijst was toch wel de tuinboon, zo schrijft Joël Broekaert in het onlangs verschenen *De wereldgeschiedenis in twaalf bonen* (Atlas Contact). Als enige boon die tegen vorst kan, zou de tuinboon er mede voor gezorgd hebben dat de Europese bevolking na de demografische dip die volgde op de val van het West-Romeinse Rijk in 476 weer enigszins op krachten kwam. Niet alleen voorzag het nederige boontje in de nodige eiwitten – een essentiële aanvulling op de koolhydraten die granen leveren –, bovendien houden peulvruchten de grond vruchtbaar, doordat op hun wortels bacteriën leven die stikstof uit de lucht halen en in de grond fixeren. Twee redenen waarom de ontwikkeling van de landbouw, zo'n 10.000 jaar geleden ook telkens gebaseerd was op een combinatie van granen en bonen, zoals (onder meer) tarwe en erwten in de Vruchtbare Halvemaan, gerst en sojabonen in China, en rijst en mungbonen in Zuid-Azië.

De tuinboon is dan ook niet de enige boon met historische consequenties. Alles bij elkaar behandelt Broekaert er twaalf (maar de tuinboon komt twee keer langs) en voert hij de lezer zo langs uiteenlopende

Ezau verkoopt voor een bord linzen zijn eerstgeboorterecht aan zijn broer Jacob (toverlantaarnplaatje 18de eeuw, Rijksmuseum).

episodes in ongeveer 10.000 jaar wereldgeschiedenis. Dat begint bij de neolithische revolutie en voert onder meer langs de Bijbelse rode linzen van Jakob, de lange Chinese geschiedenis van de sojaboon en zijn toepassingen, de rol van de koffieboon in de Verlichting en het militaire belang van bonen in blik. Aan de hand pinda, cacaoboan, gewone boon (waar bijna alle bonen die wij eten vanaf stammen) en zwartoogboon komen de zogeheten Columbianse uitwisseling van gewassen, dieren en ziekten na 1492, en de zwarte bladzijden van de slavernij en het lot van de oorspronkelijke Amerikaanse bevolking aan bod, en uiteindelijk ook de Afro-Amerikaanse emancipatie. En ja, Broekaert is zich er goed van bewust dat koffiebonen en cacaobonen eigenlijk geen bonen zijn, maar het verhaal wil ook wat.

16 december 1773

De Boston Tea Party

Mijlpaal in de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd

Meer dan honderd demonstranten gingen op 16 december 1773 aan boord van drie Engelse schepen die voor anker lagen in Boston, de belangrijkste havenplaats van de Britse kolonie Massachusetts. De mannen zagen er vreemd uit. Gehuld in dekens en met gekleurde gezichten en een tomahawk in de hand, deden zij zich voor als Mohawk indianen.

Helemaal geslaagd was de verkleedpartij niet: sommige demonstranten hadden alleen maar hun gezicht met houtskool donker gemaakt en voor een 'echte', rijk versierde indianentooi had kennelijk niemand tijd gehad. Waarschijnlijk hadden sommigen zelfs nog hun pruik op, die droeg men toen nu eenmaal in het openbare leven. Doelwit van hun actie waren de ladingen goedkope thee die de Britse East India Company op de Amerikaanse markt wilde brengen. Zonder pardon gooiden de mannen de lading overboord – er verdween voor ongeveer een miljoen euro (huidige waarde) aan thee in het water. Waarom dosten ze zich zo uit? Sommigen wilden simpelweg niet herkend worden, maar anderen kozen bewust voor de Mohawk-outfit, omdat indianen – hoewel vaak gevreesd of gezien als minderwaardig – voor hen ook symbool stonden voor vrijheid en voor rebellie tegen gezag en dwang. En dat was precies het signaal dat de Amerikanen* met hun actie wilden geven: ze verzetten zich tegen dwingelandij door hun eigen overheid, de regering in Londen. De directe aanleiding voor de Boston 'Tea Party' waren belastingmaatregelen voor de kolonies die de Britse schatkist weer moesten aanvullen.

*Vanwege de leesbaarheid is hier soms 'Amerikanen' gebruikt, ook al waren ze toen officieel nog Brits onderdaan.

Lastenverzwaring

De Britten waren namelijk enorm veel geld kwijtgeraakt aan de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), waarin ze onder meer tegenover Frankrijk stonden. De oorlog werd in Europa én op het Noord-Amerikaanse continent uitgevochten. De Britten verkregen na afloop de Franse koloniën in Noord-Amerika (waaronder Canada), maar hadden nu ook meer kosten aan het immense gebied overzee, onder andere omdat er een grotere legermacht nodig was om het te verdedigen. De regering in Londen legde de rekening voor een deel neer bij de Amerikanen en nam een aantal belastingmaatregelen speciaal gericht op de koloniën. Door de Sugar Act (1764) bijvoorbeeld moesten de Amerikanen invoerheffing betalen op suiker afkomstig van niet-Britse Caribische eilanden. De Stamp Act van een jaar later verplichtte het gebruik van een duur officieel overheidszegel voor heel veel soorten koloniaal drukwerk, van juridische documenten, kranten en pamfletten tot speelkaarten. De Townshend Duties Act (1767) hief belasting op glas, lood, verf, papier en thee die naar de koloniën werden uitgevoerd.

De lastenverzwaringen wekten verzet onder Amerikanen. Ze protesteerden mondeling en in geschrifte maar vielen ook belastinginners aan of weigerden de zegels te gebruiken: ze kregen belastingen opgelegd waarover zij bij gebrek aan vertegenwoordiging in het Britse parlement niet konden meepraten. Dat de Engelse regering na de protesten telkens de wetten introk – om met weer een nieuwe te komen –, stimuleerde de Amerikaanse onwil alleen maar. Dit gold ook voor de Tea Act van 1773. Die legde geen nieuwe belastingen

op maar handhaafde opzichtig de al eerder ingestelde heffing op thee, een zeer gewild product. De regering wenste namelijk expliciet het principe van het Britse recht op belastingheffing in stand te houden. Londen dacht daarnaast handig te zijn door de Britse Oost-Indische Compagnie via deze wet het monopolie op de theehandel met Noord-Amerika te geven. De compagnie verkeerde in financiële problemen, en door directe toegang tot de Amerikaanse markt kon zij nu zonder de kosten van tussenhandelaren als monopolist haar thee relatief goedkoop in de Amerikaanse kolonies aanbieden en zo de omzet proberen te verhogen.

Theesmokkel en landhonger

Dit alles bracht ontevreden Amerikanen met uiteenlopende commerciële en politieke belangen bij elkaar. De goedkope thee werd aangeboden onder de prijs van gesmokkelde thee, wat een bedreiging vormde voor de Amerikaanse (en Hollandse) handelaars die geld aan die smokkelhandel verdienden. Amerikanen betaalden nog steeds belastingen zonder daarover te zijn geraadpleegd, wat politieke radicalen ontstemde die de rechten van Amerikanen wilden verbeteren: 'No taxation without representation', was hun leus. Toen op 16 december 1773 drie Engelse schepen met thee uit China

De term Boston Tea Party werd pas gebruikelijk halverwege de 19de eeuw. Deze breed verspreide en herhaalde voorstelling van het protest uit ca. 1864 – waarop overigens iets te veel mannen verkleed als 'Mohawk' zijn afgebeeld – droeg nog de titel 'The destruction of tea at Boston Harbor' (Library of Congress). Inzet: Thayendanegea (ook genaamd Joseph Brant), leider van het Mohawk-volk, die zich in 1776 bij de Britten aansloot. Hij werd geportretteerd tijdens zijn bezoek aan Londen dat jaar (door George Romney, National Gallery of Canada).

voor anker lagen in de haven van Boston, wisten tegenstanders van het Britse beleid als John Hancock en Samuel Adams – beiden ook betrokken bij het smokkelen en verhandelen van clandestiene thee – een menigte van enkele duizenden aanhangers op de been te brengen om het lossen van de lading te voorkomen. Adams had het protest bekokstooft en de burgers voorbereid tijdens bijeenkomsten in het Old South Meeting House in Boston. Om het verzet te stimuleren, had hij onder meer het gerucht helpen verspreiden dat met de Britse thee de pest de stad in werd gebracht. Zelf waren hij en Hancock er overigens niet bij toen opgestookte Bostonians van diverse pluimage de thee in het water kieperden. Ook in andere havens werd actie gevoerd. In Baltimore werden de Britse schepen met thee aan boord simpelweg niet gelost. In New York smeten

Amerikaanse jagers, verkenners en pioniers staken al vanaf de 17de eeuw incidenteel de Appalachen-bergketen over, maar de trek naar het westen nam na de Amerikaanse Revolutie sterk toe. Voortrekkers zoals Daniel Boone (1734-1820) begeleidten kolonisten door de Cumberland Gap, een pas ter hoogte van Kentucky. Zij kwamen vaak in conflict met de oorspronkelijke bewoners, wat in de 19de eeuw een populair onderwerp van schilders werd. Zij besteedden doorgaans weinig aandacht aan het perspectief van de indianen. Deze prent uit ca. 1874 is getiteld 'Daniel Boone verdiedigt zijn gezin' (Library of Congress).

Amerikaanse demonstranten, zei het enkele maanden later, eveneens een lading Britse thee overboord. De Britse overheid reageerde geharst: de haven van Boston werd gesloten en de stad werd opgezeteld met een bezettingsmacht. Die draconische maatregelen stimuleerden hier maar ook in andere Britse kolonies aan de Atlantische kust juist het protest tegen het moederland. Er sluimerde al langer onvrede en die had een bredere achtergrond dan alleen het fiscale beleid. Zo kreeg in het recent verworven Canada de – onder de Fransen gevestigde – katholieke kerk de nodige vrijheid, tot afgrijzen van protestantse kolonies als Massachusetts en Connecticut. Een andere belangrijke bron van irritatie in alle Amerikaanse kolonies was de inperking van de trek westwaarts. Mensen op zoek naar vruchtbaar land mochten na 1863 de lange bergketen de Appalachen, waarachter het Middenwesten lag, niet oversteken. Zo hoopte Londen dure oorlogen met de indianen (en de resterende Franse inwoners) in het gebied tussen de Appalachen en de Mississippi te voorkomen. Dit terwijl de landhonger groot was en ondernemende boerenzonen al decennialang richting het westen trokken om zich als pioniers op indiaans land te vestigen, in de hoop er met hun gezin een welvarend bestaan op te bouwen.

Eigenbelang

De Engelse reactie op de Boston Tea Party van 16 december 1773 speelde, kortom, de Amerikaanse radicalen in de kaart. De demon-

stratie werd een belangrijke mijlpaal in de aanloop naar de Amerikaanse onafhankelijkheid, die in 1776 werd uitgeroepen en na een hevige oorlog in 1783 door Londen werd erkend. Hoewel de strijd de lagere sociale lagen van de samenleving meer dan voorheen bij de politiek betrok, hadden de rijke kooplieden die vanwege de bedreiging van hun materiele eigenbelang aangezwengeld en bleef de elite ook na afloop van de oorlog aan de macht. Het radicale, democratisch gehalte van de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd moet, kortom, niet overdreven worden. Ook planters in Virginia zagen in toenemende mate het belang van 'revolutionair' optreden toen de Britse overheid in 1775 dreigde hun tot slavernij gedwongen zwarte arbeidskrachten tegen hen op te zetten als de planters zich verzetten tegen Britse maatregelen. Economische belangen waren naast principes van vrijheid en politieke zeggenschap, belangrijke aanjagers van de Amerikaanse revolutie. De genoemde landhonger hoort hier nadrukkelijk bij. De Mohawk indianen die model hadden gestaan voor de demonstranten bij de Tea Party kozen later tijdens de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd dan ook de kant van de Engelse autoriteiten. Zij beseften net als veel andere oorspronkelijke bewoners van Noord-Amerika terdege dat zij weinig goeds te verwachten hadden van Amerikaanse kolonisten met hun niet te verzadigen verlangen naar meer grond. Amerikaanse revolutionairen van hun kant hanteerden vanaf 1775 juist het argument dat slaafgemaakten en indianen een bedreiging vormden; zo hoopten ze de witte bevolking mee te krijgen in de opstand tegen Londen.

Eduard van de Bilt doceerde tot zijn pensionering Amerikaanse geschiedenis aan de Universiteiten van Leiden en van Amsterdam.

VERDER LEZEN

- **Woody Holton**, *Liberty is sweet: the hidden history of the American Revolution*, Simon & Schuster, 2021
- **Jill Lepore**, *The whites of their eyes. The Tea Party's revolution and the battle over American history*, Princeton University Press, 2010

De 'Tea Party' van 1773 leende in 2009 zijn naam aan een nieuwe politieke beweging van conservatieve kiezers. Zij grepen de ambitieuze plannen van president Barack Obama om met een verplichte nationale ziektekostenverzekering te komen aan voor een stevig protest tegen een in hun ogen te opdringerige federale overheid. De groep vond het overheidstekort te groot en noemde Obama's 'geldverslindende' programma's waarvoor de belastingen verhoogd moesten worden uit den boze. Door zich naar de iconische Tea Party te noemen, die ook met belastingen te maken had, hoopte de groep aanzien en aanhang te verwerven.

Roestam en Napoleon na de Slag van Ebelsberg, 1809. Het schilderij is toegeschreven aan Antoni Jan Blank, een Pool die waarschijnlijk Napoleon noch Roestam ooit gezien had. Roestam bezat bijvoorbeeld geen grote snor. Blank heeft in elk geval wel de ontspannen betrekkingen tussen hen weergegeven (via Wikimedia Commons).

de geliefde lijfwacht van Napoleon

Roestam de Mammeluk

Wanneer je erop let, zie je hem ineens overal. Op talloze schilderijen die tijdens het bewind van Napoleon werden vervaardigd om diens daden te verheerlijken, is een oosters uitgedoste persoon met een witte tulband te zien. Het is Roestam de Mammeluk, de lijfknecht en lijfwacht die Napoleon in 1799 meenam van zijn Egyptische expeditie en die hem daarna vijftien jaar lang overal als een schaduw volgde. **Jos Gabriëls** vertelt zijn verhaal.

Naar eigen zeggen werd Roestam begin 1782 geboren in Tbilisi. Hij groeide op in verschillende steden in de Kaukasus, want door voortdurend te verhuizen probeerden zijn christelijke Georgisch-Armeense ouders veiligheid te vinden in deze door oorlogen geteisterde regio. Te midden van de chaos viel Roestam op ongeveer veertienjarige leeftijd in handen van slavenhandelaren. Zij brachten hem samen met andere gevangenen naar Istanbul, waar hij werd verkocht aan de Mammelukse krijgsheer Sâlih Bey. De Mammelukken vormden een militaire kaste, die al eeuwenlang namens de Turkse sultan Egypte bestuurde. Zij deden dit in bijna volledige autonomie, wat er in de praktijk op neerkwam dat ze de inheemse bevolking ten eigen voordele onderdrukten en uitbuitten.

Vierentwintig krijgsheren of *beys*, die allen beschikten over eigen privélegertjes, hadden de machtsposities in het land onderling verdeeld. De Mammelukken bleven welbewust buitenstaanders in Egypte en handhaafden hun exclusieve heerschappij door elders jonge slaven te kopen of te ronselen, hen moslim te maken en op te leiden tot elitemilitairen. Zodra deze slaaf-soldaten hun training hadden voltooid, werden zij als vrij man met tal van privileges opgenomen in het privélegertje van hun *bey*, die zelf ook ooit langs deze weg zijn vooraanstaande positie had bereikt.

Een bediende voor de pronk

Aldus werd Roestam na aankomst in Caïro één van de slaaf-soldaten van Sâlih Bey. Hij werd besneden en bekeerd en ontving een intensieve training als Mammelukse woestijnruiter. Deze opleiding

was nog niet voltooid, toen Napoleons expeditieleger in de zomer van 1798 Egypte binnenviel en een einde maakte aan de Mammelukkenheerschappij, inclusief het systeem van militaire slaven. Ontheemd na de vlucht en dood van Sâlih Bey trad de inmiddels zestienjarige Roestam in dienst van sjeik Khalil al-Bakrî als lid van diens lijfwacht. Deze vooraanstaande notabele werkte nauw samen met de Fransen, en Napoleon kwam vaak bij hem op bezoek.

Na een jaar in Egypte beseftte Napoleon dat zijn poging het land definitief te veroveren en te onderwerpen tot mislukken was gedoemd. Hij besloot met zijn getrouwen heimelijk te vertrekken, het bevel over het Franse expeditieleger aan een ondercommandant overlatend. Evenals andere generaals in zijn omgeving wilde ook hij een oosterse bediende meenemen om in Frankrijk mee te pronken. Kort voor zijn vertrek uit Caïro liet hij zich als zodanig Roestam door sjeik al-Bakrî aanbieden.

Oriëntaals fantasiekostuum

Nog maar net terug in Parijs greep Napoleon in november 1799 door middel van een parlementaire staatsgreep de macht in Frankrijk en werd hij, met de titel eerste consul, president van de Franse Republiek. In de bescheiden presidentiële hofhouding vervulde Roestam samen met andere kamerdienaren taken bij de persoonlijke verzorging van Napoleon – zoals baden, scheren en aankleden – en bij de bediening aan tafel. Naast lijfknecht was hij ook lijfwacht. 's Nachts sliep hij daarom op een veldbed voor de slaapkamerdeur van zijn meester. Overdag hoefde hij minder waakzaam te zijn, omdat Napoleon – zeker buiten de paleismuren – permanent was omringd door adjudanten en gardsoldaten. Roestam verrichtte zijn taken aan Napoleons zijde niet in het groene livrei met goudgalon van het dienstpersoneel. De eerste consul stond er namelijk op

Roestam staat pontificaal achter Napoleon bij de intocht in Bautzen in 1807. Illustratie uit *Hundert-jährige Chronik, oder die Schicksale des Sächsischen Volkes seit 1750 bis 1850*.

dat hij gekleed ging als een oosterse bediende, met een lange pofbroek, een gekromde sabel en een witte tulband. Dit was overigens niet hoe Mammelukken in Egypte eruit zagen: Roestam droeg een speciaal voor hem ontworpen fantasiekostuum om daarmee aandacht te trekken en indruk te maken. Napoleons 'lijf-mammeluk' was in feite een operette-mammeluk, die moest herinneren aan de 'grootse daden' die zijn meester overzee had verricht. Als levende reclamezuil van de Egyptische expeditie was Roestam een ware publiekslieveling tijdens de grote militaire parades die onder het Consulaat met regelmaat in Parijs werden gehouden.

Kamerdienaar te paard

Nadat Napoleon zichzelf in 1804 tot keizer had gekroond, werd een omvangrijke vorstelijke hofhouding ingericht met een strikt protocol. Hierdoor veranderde Roestams positie. Door de vele en veelsoorti-

ge hoffunctionarissen die werden aangesteld, had hij gaandeweg steeds minder te doen. Op initiatief van Napoleon zelf, die zijn bediende graag mocht (zie kader) en altijd en overal een beroep op hem wilde kunnen doen, kreeg hij allerlei kleine taken toebedeeld, die gezocht of zelfs overbodig overkomen. Werkzaamheden zoals het vasthouden van de spiegel bij het ochtendtoilet, het doorgeven van een geladen geweer tijdens de jacht of het bij zich dragen van de keizerlijke flacon met brandewijn te velde konden immers evengoed door kamerdienaren, pages of rijknechten worden verricht. Wat tijdens het Keizerrijk niet veranderde, was Roestams representatieve rol. Hoge legerofficieren wisten hem weliswaar te weren bij de troepenschouw in Parijs, maar altijd wanneer Napoleon zich buiten zijn paleizen begaf, liep of reed zijn lijf-mammeluk bij hem in de buurt. Hierin onderscheidde Roestam zich van zijn collega-lijf-knechten: hij was

Bonaparte inspecteert de Consulaire Garde; rechts met tulband rijdt Roestam (mezzotint door Charles Turner uit 1802 naar een verloren gegaan schilderij door John James Masquerier uit 1801; National Gallery of Art, Washington DC.).

een 'kamerdienaar te paard'. Door zijn opleiding als Egyptische woestijnkrijger was hij een voortreffelijke ruiter. Bovendien was hij niet bang uitgevallen en bestand tegen ontberingen. Roestam kon zijn impulsieve meester dus overal volgen, zowel galopperend achter het grofwild tijdens de jacht als tussen de rakelings langs scherpende kogels en exploderende granaten op het slagveld. En wanneer de keizer op reis was – en dat was hij bijna de helft van de tijd, voor werkbezoeken, inspectietochten of onderweg naar verre fronten –, zat Roestam in weer en wind voor op de keizerlijk reiskoets, zoals tijdens de barre terugtocht uit Rusland in 1812, toen zijn neus er bijna afvroor.

'Napoleon in Egypte', door Jean-Leon Gerome (ca. 1868, Princeton University Art Museum).

Vaderlijke zorg

Napoleon was erg op Roestam gesteld. De toewijding en onbevangenheid van de jongeman met zijn onbeholpen Frans namen hem voor zich in. Hij behandelde zijn bediende met vaderlijke zorg, trok hem amicaal aan zijn oren, noemde hem plagend 'schavuit' of 'malloot' en overlaadde hem met gunstbewijzen. Zo ontving Roestam verscheidene kostbare sabels en geweren en schonk de keizer hem met regelmaat grote geldsommen. De bedragen die hij door vals te spelen bij het kaarten won, gaf hij stevast aan Roestam. Ook diens oosterse uitdossing mocht wat kosten. De prijs van de twee opzichtige kostuums waarin Napoleon Roestam in 1804 tijdens de kroningsplechtigheid liet schitteren, evenaarde het jaarinkomen van een gardekolonel. En bij Roestams huwelijk, twee jaar later, betaalde de keizer het bruiloftsmaal uit eigen zak.

In paniek gevlucht

Aan Roestams dienstverband kwam een abrupt en dramatisch einde met de val van het Keizerrijk. Nadat de geallieerden in 1814 Parijs hadden ingenomen, restte Napoleon niets anders dan troonsafstand. Enkele dagen later probeerde hij zich met een gifcapsule van het leven te beroven. De poging mislukte, maar toen Roestam ervan hoorde, raakte hij zo in paniek dat hij halsoverkop het paleis ontvluchtte om er niet meer terug te keren. Aan Napoleons eerder gedane verzoek om mee te gaan naar Elba, het Middellandse Zee-eiland dat hem door de geallieerden was toegewezen, kon hij zich zodoende onttrekken. Roestam vond het na vijftien turbulente jaren aan Napoleons zijde mooi geweest en wilde in alle rust te midden van zijn jonge gezin – hij was in 1806 getrouwd met de dochter van een kamerbewaarder – genieten van het door zijn meester geschonken geld. Groot was Napoleons teleurstelling over zoveel ondankbaarheid, een teleurstelling die weldra overging in verbittering en minachting. Toen Roestam hem in 1815, na zijn terugkeer op de Franse troon tijdens de Honderd Dagen, schoorvoetend zijn diensten aanbood, wees de keizer hem dan ook bruusk de deur. Ook de aanhangers van de keizer veroordeelden Roestams gedrag en keken hem voortaan met de nek aan. Tegelijkertijd werd hij – zoals alle voormalige medewerkers van Napoleon – door de nieuwe Bourbon-machthebbers verdacht van mogelijke betrokkenheid bij een bonapartistisch complot. De Franse politie schaduwde Roestam en was op haar hoede toen hij tot tweemaal toe, in 1824 en 1825, het Kanaal overstak. Maar daartoe was geen reden. In de voorafgaande jaren had Roestam tal van geschenken die hij van Napoleon had gekregen in Groot-Brittannië laten verkopen. Nu ging hij er zelf heen om zich tegen betaling in zijn Mammeluktentenue ten toon te stellen tijdens bijeenkomsten van de Londense *high society*. Men betaalde daar meer om Roestam te bekijken dan om Rossini te horen spelen.

Postkantoor in slaperig plaatsje

Na Napoleons dienst te hebben verlaten woonde Roestam met zijn vrouw en twee kinderen in Parijs, waar hij probeerde zo weinig mogelijk aandacht te trekken. Zijn herhaalde verzoeken om een pensioen te ontvangen voor de tijdens het Keizerrijk beklede functies werden door het

Links op deze spotprent zien we Roestam als Napoleons woeste begeleider (door James Gilray, 1802, Metropolitan Museum New York).

Bourbon-regime – uiteraard – niet gehonoreerd. In 1830 keerde het tij. Met de Juli-revolutie kwam de liberaal gezinde Louis-Philippe op de troon. De ‘Burger-Koning’, zoals zijn bijnaam luidde, streefde naar nationale eenheid en verzoening. Hij trachtte zo veel mogelijk groeperingen voor zijn bewind te winnen, waardoor ook personen met een napoleontisch verleden toegang kregen tot de ambten. Zo verwierf Roestams echtgenote eind 1831 de betrekking van postmeester in Dourdan. Het echtpaar verruilde toen de drukte van Parijs voor dit slaperige achterafplaatsje op zo’n 45 kilometer ten zuidwesten van de hoofdstad. Terwijl zijn vrouw het postkantoor dreef, leidde Roestam in Dourdan het leven van een rentenier: wat rondsletteren, wat op konijnen jagen en wat keuvelen bij een glas wijn. De inwoners noemden hem ‘Papa Tam’ en luisterden geamuseerd naar zijn kreupele Frans. Desgevraagd vertelde Roestam over zijn belevenissen

Beroemd en berucht

Op vele tientallen schilderijen die om propagandaredenen door of voor Napoleons regering werden vervaardigd, is Roestam in zijn opvallende exotische tenue te zien. Meestal bevindt hij zich naast of nabij de keizer; soms is hij niet meer dan een gezicht in de menigte. Maar steeds meenden deze schilders dat Napoleons beroemde lijfmammeluk niet mocht ontbreken. Sterker nog, zijn aanwezigheid werd zo vanzelfsprekend geacht dat hij ook werd afgebeeld bij gebeurtenissen die hij niet had bijgewoond. Terwijl Roestam in deze schilderijen is weergegeven als het toonbeeld van trouw en toewijding, tonen buitenlandse karikaturen hem juist als de metgezel van het in Napoleon belichaamde kwaad. Zo wordt hij in Britse spotprenten afgebeeld als een woest ogende oosterling naast ‘Little Boney’ om zo diens despotisme te accentueren. Anders is Roestams rol in de veel boosaardiger anti-napoleontische pamfletten. Hierin is hij niet de toeschouwer, maar de uitvoerder van zijn meesters misdaden. In diens opdracht zou hij bijvoorbeeld tegenstanders hebben vermoord en openbare terechtstellingen hebben uitgevoerd. Een pamfletschrijver beweerde zelfs dat hij zowel met Napoleon als met Joséphine de Beauharnais het bed deelde. In Parijs gniffelde men daarom dat ‘Roestam de echtgenote is van de keizer en de echtgenoot van de keizerin!’

aan Napoleons zijde, maar volgens zijn plaatsgenoten kwam hij daarbij zelden verder dan wat onbenullige anekdotes. Deze manier van vertellen kenmerkt ook zijn *Souvenirs*, waaraan hij in deze jaren schreef maar die pas veel later werden uitgegeven. Roestam overleed op 7 december 1845, volgens de overlijdensakte op 64-jarige leeftijd. Hij werd begraven op

het kerkhof van Dourdan, waar zijn graf nog altijd een toeristische trekpleister is.

Jos Gabriëls is als gastonderzoeker verbonden aan het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en Cultuur in Amsterdam. Van hem verscheen onlangs *De man met de witte tulband. Roestam de Mammeluk, de oosterse bediende van Napoleon* (Uitgeverij Boom).

BEZOEK DE ZEVEN WERELDWONDEREN

De piramiden van Gizeh – de hangende tuinen van Babylon – de tempel van Artemis in Efeze – het beeld van Zeus te Olympia – het mausoleum van Halicarnassus – de Kolossus van Rhodos – **de vuurtoren (Pharos) van Alexandrië.**

Baken op Farao's Eiland

De oudheid staat niet bekend om zijn hoogbouw. Mesopotamische steden werden weliswaar gesierd door trapvormige tempeltorens, maar bij Grieks-Romeinse architectuur denken we toch eerder aan theaters en zuilengalerijen dan aan torenspitsen die naar de hemel reiken. Een belangrijke uitzondering vormt de Pharos van Alexandrië, het jongste van de zeven wereldwonderen. Deze vuurtoren verrees in de vroege derde eeuw v.Chr. op het eiland Pharos voor de havenstad; oorspronkelijk heette het waarschijnlijk 'Farao's Eiland'. Met zijn ca. 115 meter was de Pharos na de piramiden het hoogste bouwwerk van zijn tijd. Hij verleende

luister aan een dynastie die na de dood van Alexander de Grote in 323 v. Chr. de macht in Egypte had overgenomen, dus nog maar kort op de troon zat en wel wat grandeur kon gebruiken: de Ptolemeeërs. Op basis van de aangebrachte inscriptie is het waarschijnlijk dat het wereldwonder aan de postuum vergoddelijkte Ptolemaeus I en zijn echtgenote Berenice was gewijd. Nog altijd worden in het Grieks, Italiaans en Frans afgeleiden van het woord 'Pharos' gebruikt om vuurtorens mee aan te duiden, maar of er oorspronkelijk een vuur bovenin de toren brandde, is allerminst zeker. Daarvan is namelijk pas in latere Romeinse bronnen sprake. Die vermelden dat de brandstof door ezels naar bo-

Vuurtoren van Alexandrië (Philips Galle, naar Maarten van Heemskerck, 1572; Rijksmuseum Amsterdam). Inzet: de 'kleine Pharos' van Abusir (foto Gene Poole via Wikimedia Commons).

ven werd gedragen en het licht met behulp van bronzen spiegels in de verre omgeving over het water schitterde. In eerste instantie was het vermoedelijk echter geen vuur dat als baken diende om schepen veilig naar de haven te leiden, maar het glimmend witte kalksteen waaruit het bouwwerk deels was opgetrokken.

De Pharos staat op naam van de Griekse architect Sostratus van Cnidus. We hebben een tamelijk goed idee van het ontwerp van de toren – niet alleen uit beschrijvingen van antieke auteurs zoals Diodorus Siculus, Strabo en Plinius de Oudere, maar ook dankzij de verslagen van middeleeuwse Arabische ooggetuigen en de vele afbeeldingen die op antieke munten, sarcofagen en mozaïe-

ken zijn overgeleverd. Bovendien staat een eindje verder aan de Egyptische kust bij Abusir nog altijd een kleine toren die eveneens uit de Ptolemeïsche periode stamt en die gezien beschrijvingen en afbeeldingen door zijn ingestorte grote broer uit Alexandrië lijkt te zijn geïnspireerd. Op basis van al deze bronnen weten we dat de Pharos uit drie lagen was opgebouwd. De vierkante basis was een kleine zestig meter hoog en kon door een helling worden betreden, die ook binnen doorliep en gebruikt werd om goederen naar de opslagkamers te transporteren. Een trap verschaftte toegang tot de tweede en derde laag, respectievelijk een achthoekige toren van zo'n 28 meter en een ronde toren van nog eens 18 meter. Op de top prijkte een metershoog beeld van Zeus, dat na de islamitische verovering van Alexandrië in 641 door een moskee met koepeldak werd vervangen. Het bouwwerk was versierd met beelden van tritons die op schelpenhoorns blazen en die op oude Alexandrijnse munten nog te herkennen zijn.

Achtste wereldwonder

Net als enkele andere antieke wereldwonderen viel de Pharos aan aardbevingen ten prooi. Zware schokken veroorzaakten telkens weer ernstige schade aan de toren, hoewel die tot ver in de middeleeuwen overeind is blijven staan. Volgens de Arabische schrijver Ibn Battuta lag het bouwwerk al deels in puin toen hij Alexandrië in 1326 bezocht, maar kon hij het nog wel betreden. Toen hij in 1349 opnieuw een bezoek aan de havenstad bracht, was dat niet meer mogelijk. In de late 15de eeuw was de Pharos zo goed als geheel verwoest en werd er een fort op de resten gebouwd. In de jaren 1990 ontdekte een Frans-Egyptische duikersploeg grachten steenblokken op de zeebodem voor de oude haven, die deel van de toren hebben uitgemaakt. Het eiland Pharos is inmiddels door aanslibbing een schiereiland geworden.

Op de piramiden van Gizeh na heeft geen van de zeven wereldwonderen de eeuwen doorstaan. Hoewel waarschijnlijk maar weinig mensen in staat zouden zijn ze allemaal op te sommen, maakt het idee van een erelijst met ontzagwekkende bouwwerken en imponerende beelden nog altijd deel uit van ons collectieve geheugen: talloze staaltjes van menselijk vernuft zijn als 'achtste wereldwonder' bestempeld, van het Engelse Stonehenge tot 'ons' Paleis op de Dam. Het concept is zijn oorspronkelijke klassieke context dus al lang ontstegen. In 2001 schreef een Zwitserse stichting een wereldwijde verkiezing uit om zeven nieuwe wereldwonderen aan te wijzen, waarbij onder andere het Colosseum, de Chinese Muur en het Christusbeeld van Rio de Janeiro als winnaars uit de bus kwamen rollen. De wonderen zijn de wereld nog niet uit.

Martijn Icks doceert oude geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Waar ligt Copernicus?

Een team van archeologen speurde in 2005 in het Noord-Poolse stadje Frombork naar de overblijfselen van de sterrenkundige Copernicus (1473–1543). Hij was jarenlang kanunnik geweest in de kathedraal van Frombork. Hij ligt hier zeker begraven, maar waar? Deze vraag heeft veel meer mensen beziggehouden, signaleert **Richard Ridderinkhof**: Copernicus' lichaam was in de 16de eeuw al zoek.

Frombork, Vrouwenburcht, is genoemd naar de burcht rondom de aan Maria gewijde kathedraal die hoog boven het stadje uittorent. De graflichers vonden ruim honderd kanunniken onder de kathedraalvloer. Door schimmelige stofwolken omhuld groeven ze schedel na schedel op, en staarden deze vorsend in het gelaat: één van die hersenpannen moest hebben toebehoord aan Nicolaus Copernicus, de kanunnik die op zijn zeventigste, vlak voor zijn overlijden in 1543, de Aarde uit het middelpunt van het universum stootte (zie kader).

Het gesteggel over waar zijn lichaam precies lag was al een jaar of veertig na zijn bijzetting in 1543 begonnen. In 1581 gaf de plaatselijke bisschop opdracht om Copernicus' graf op te luisteren met een passende gedenkplaat. De precieze sterfdatum wist hij niet meer, evenmin als de voornaam. Joannes misschien? Lastiger was dat niemand meer wist onder welke steen Copernicus lag. In theorie vlakbij een altaar: ieder van de zestien kanunniken die in de kathedraal werkten, had een eigen altaar vlakbij een pilaar. Die altaren stonden in twee rijen van acht. Overleed een kanunnik, dan werd hij begraven in de buurt van zijn altaar, dat vervolgens werd toegewezen aan zijn opvolger. Die opvolger werd later ook weer bij dat altaar begraven.

Maar waar Copernicus' altaar stond, niemand die het nog wist. Een gemarkeerde grafsteen was er niet. De gedenkplaat is uiteindelijk maar opgehangen aan een willekeurige pilaar, maar werd in de 18de eeuw verwijderd. En gaf deze plaat al geen houvast, de vloer deed dat na de renovatie van 1861 ook niet meer: grafstenen en gedenkplaten werden vanwege de werkzaamheden verwijderd, maar omdat niemand eraan gedacht had te registreren waar ze precies lagen, werden ze op de bonnefooi teruggeplaatst – of niet: het was een hele puzzel, en niet alle stukjes pasten meer.

Tunnelvisie

Zo'n twintig jaar na deze verhuisoperatie werd de zoektocht naar Copernicus' graf serieus opgepikt door de Duitse historicus Leopold Prowe, net als Copernicus geboren in Toruń. Prowe bewonderde zijn plaatsgenoot zeer en publiceerde in 1883 een monumentaal werk over zijn held. Hij had lijsten opgespeurd waarop stond dat Copernicus begraven moest liggen bij het altaar van de veertiende kanunnik. De bisschop had namelijk begin 17de eeuw per altaar een lijst laten opstellen van de kanunniken die er begraven lagen, voor zover men het zich kon herinneren. Dat register werd bijgehouden tot 1720; daarna werden de kanunniken niet langer bij hun eigen altaar bijgezet, maar in een nieuwe

Copernicus als kanunnik in Frombork tijdens zijn nachtelijke observaties van de hemel. Hij is afgebeeld op het dak van de kathedraal, waarvan de toren te zien is. Het werk van Jan Matejko uit 1872 heet 'Astronoom Nicolaus Copernicus, of Een gesprek met God' uit 1873 (Universiteitsmuseum Krakau).

De omwenteling van Copernicus

Nicolaus Copernicus werd in 1473 in Toruń geboren. Zijn familie van koperbewerkers stamde uit Silezië, dat afwisselend bij Duitsland en Polen hoorde. Zijn ouders, die hem vermoedelijk in het Pools hebben opgevoed, stierven vroeg. De weesjongen werd opgevoed onder de vleugels van zijn oom, bisschop Lukasz Watzelrode, die hem kerkrecht liet studeren aan de beroemde rechtenopleiding van Bologna. Sinds zijn studententijd ging hij door het leven als Copernicus.

In Italië maakte hij kennis met de Griekse mystiek: zoals God het midden is van alles, zo staat de Zon in het middelpunt van de kosmos, met de planeten in volmaakte cirkelbanen eromheen. De oude Grieken zeiden het al: de Aarde draait om de Zon. Dat werd echter weersproken door Ptolemaeus, een latere Griek uit de Romeinse tijd: de Aarde (en daarmee de mens) staat in het centrum van het universum, met de Zon eromheen cirkelend. Dit stelsel van Ptolemaeus gold in Copernicus' tijd al 15 eeuwen als de waarheid; de Bijbel staat er vol mee. Maar Copernicus zag wel wat in dat oudere Griekse stelsel vol harmonie en symmetrie.

In 1504 gebeurde iets bijzonders: Jupiter en Saturnus waren aan het firmament niet meer met het blote oog van elkaar te onderscheiden. Copernicus had de datum van die conjunctie berekend: eenmaal op grond van het stelsel van Ptolemaeus, waarin alles om de Aarde draait; andermaal op grond van het oudere Griekse stelsel, waarin de Aarde, Jupiter en Saturnus allemaal om de Zon draaien. Volgens het ene stelsel zou de conjunctie plaatshebben op 10 juni; volgens het andere een maand eerder. Het laatste bleek te kloppen – op 12 mei 1504 stootte de Zon de Aarde uit het centrum van het heelal.

Althans, in Copernicus' hoofd, en daar zou het idee voorlopig blijven. Want de rest van zijn leven bracht hij door als kanunnik in Frombork, en later als bisschop van Ermland. Hij had de handen vol aan kerkelijke administratie, het beheer van de provincie, en politiek gekonkel tussen Pruisen en Polen.

Pas aan het eind van zijn leven zou hij zijn heliocentrische wereldbeeld opschrijven in *De revolutionibus orbium coelestium* – Over de omwentelingen der hemelse sferen, waarvan hij het eerste gedrukte exemplaar in 1543 naar verluidt op zijn sterfbed ontving. Aanvankelijk werd het boek niet erg serieus genomen: hooguit handig als rekenmodel voor het betrouwbaar voorspellen van de hemelbanen, maar verder niet. Pas toen Galileo Galilei begin 17de eeuw aan de hand van de eerste telescoopwaarnemingen bevestigde dat de Aarde écht om de Zon draait, belandde Copernicus' *De revolutionibus* op de Index der Verboden Boeken. Toch won Copernicus' heliocentrische stelsel geleidelijk terrein; toen het Vaticaan de ban ophief in 1835, was het inmiddels universeel aanvaard.

crypte onder het koor van de kathedraal.

Prowe begon met tellen bij het eerste altaar in de linker rij, en dan het eerste in de rechter rij, en dan het tweede links, en zo voort zigzaggend, trof hij altaar nr. 14 als voorlaatste in de rechter rij, vlakbij de pilaar waar ooit de gedenkplaat was aangebracht. Dat kon geen toeval zijn. Wellicht had Prowe nog aan de oudste kanunniken kunnen vragen of zij konden bevestigen dat de gedenkplaten en grafstenen die hij hier aantrof er voor de renovatie van 1861 ook al lagen. Maar dat leek hem niet nodig, hij had immers vastgesteld om welk altaar het ging. Waarom Prowe vervolgens niet ging graven blijft een raadsel – ‘ondoordringend’ noemde de Poolse

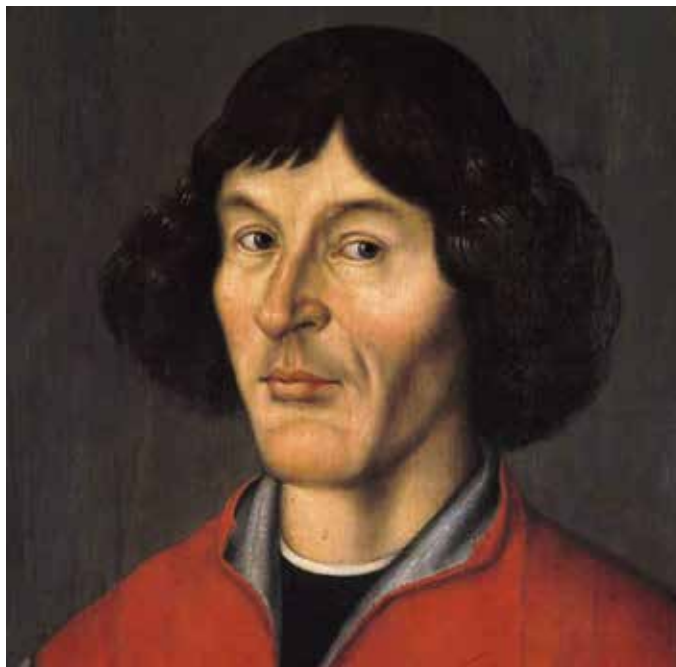
Academie van Wetenschappen zijn aanpak in 2010. Het was hem kennelijk genoeg te weten dat hij gelijk had. Hoe hij zich met deze tunnelvisie vergist had bleek in 1939, toen rond altaar nr. 14 opnieuw werd gezocht, en wel door Duitse archeologen. Duitsland had Oost-Pruisen weer eens ingelijfd, claimde Copernicus als Duitser en was erop gebrand zijn graf te identificeren. Het leidde tot niets, en dat was geen wonder: Prowe zag over het hoofd dat de eerste vier altaren niet aan de kanunniken behoorden, maar aan de prelaten van het kapittel.

Vervolgens dook historicus Hans Schmauch in 1941 nogmaals de door Prowe ontdekte archieven in, maar hij pakte het anders aan: hij zocht naar een connectie tussen namen van voorgangers of opvolgers van Copernicus, en een specifiek altaar. Hij had beet: op 11 januari 1480, zo stond genoteerd, behoorde het vierde altaar uit de rechterrij aan kanunnik Joannes Zanov, de directe voorganger van Copernicus, en het bijbehorende altaar was het vierde rechts. Daar moest dus ook Copernicus rusten. Om onduidelijke redenen is er ook toen niet gegraven.

Gezichtsreconstructie en DNA

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de streek rond Frombork aan Polen, dat de kwestie lange tijd links liet liggen. Tot Jerzy Gąssowski van het Baltisch Onderzoekscentrum in de stad zich afvroeg, of het niet logisch zou zijn om de laatste theorie te testen en eens te gaan graven bij dat vierde altaar rechts. Het moest toch ééns opgehelderd worden. In de herfst van 2005 stak hij zijn spade in de vloer en ontdekte hij enkele skeletten.

De meeste ‘gegadigden’ vielen snel af, want die hadden nooit de 70 gehaald. Eén skelet was onvolledig, maar had wél de juiste ouderdom. De schedel met de prominente jukbeenderen deed enigszins denken aan het welbekende portret van Copernicus

Het iconische, anonieme portret van Copernicus uit 1580 in het raadhuis van Toruń (Wikimedia Commons).

uit ca. 1580 in het stadhuis van Toruń.

Het Centraal Forensisch Laboratorium in Warschau gebruikte de schedel voor een reconstructie van het gezicht. De gelijkenis is onmiskenbaar maar zo'n gezichtsreconstructie vormt geen voldoende solide basis voor identificatie. Een genetische match, dát legt gewicht in de schaal. En zowaar, een van de tanden in de schedel bleek goed geconserveerd DNA-materiaal te bevatten.

Maar waar haal je zo gauw vergelijkingsmateriaal vandaan?

De enige persoonlijke spullen die

restten uit Copernicus' tijd waren zijn boeken. Zijn bibliotheek was in Uppsala terechtgekomen omdat Zweedse huursoldaten tijdens de Dertigjarige Oorlog de kostbaar uitziende boeken hadden gestolen. In *Calendarium Romanum magnum*, een boek uit 1518, troffen de onderzoekers enkele haren aan. Waren die van Copernicus? De genoomsequentie werd bepaald, en vergeleken met die uit de bewaarde tand. En waarachtig, een match!

Het pleit was beslecht. De verloren omwentelaar was hervonden. Zijn overblijfselen werden in 2010 herbegraven op de plek waar ze vijf jaar eerder aangetroffen waren. De granieten grafsteen is verfraaid met een model van het zonnestelsel.

Inmiddels wordt het sluitende bewijs weer betwist. De genen uit het tand-DNA horen bij blauwogigen, terwijl specialisten beweren dat er op Copernicus' portret bruine ogen te zien zijn. De bewaarde tand leek bovendien nauwelijks versleten; een deskundige schatte de kans dat een 70-jaar oude tand zo weinig slijtage vertoonde op minder dan 0.0136%. En die haren in dat boek, misschien waren die gewoon van een nieuwsgierige collega-kanunnik... Absolute zekerheid over Copernicus' laatste rustplaats hebben we dus nog altijd niet.

Richard Ridderinkhof is hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam en lid van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

VERDER LEZEN

► **Owen Gingerich**, *Het boek dat niemand las. In de voetsporen van Nicolaus Copernicus*, Ambo, 2004

Een bruisende geschiedenis van het Amsterdamse straatleven in de zeventiende en achttiende eeuw

Smakelijke verhalen
van de straat. Je
hoort de geluiden
van de stad,
bent getuige van
een burenruzie,
kortom: de oude
stad komt tot leven.

Nu te koop in de (online) boekhandel

meulenhoff.nl

Duinkerken 1940

Waarom Hitler 300.000 geallieerde militairen liet ontsnappen

De Engelse soldaat Reg Rymer herinnert zich na de oorlog hoe het er in juni 1940 op een Noord-Frans strand aan toeging: 'We besloten om uit de duinen te komen. We renden over het strand (...) springend over lichamen van kameraden die niet langer bij ons waren, kogels ontwijkend van vijandelijke vliegtuigen.' Rymer behoort tot de honderdduizenden Britse militairen die zitten ingesloten bij het Franse havenplaatsje Duinkerken en wachten op evacuatie. De Duitsers zijn Frankrijk binnengevallen, maar waarom zitten die Britten daar, en hoe komt het dat de Duitsers hen niet in de pan hakken, hoewel ze ertoe in staat zijn? **Marco Middelwijk** neemt ons mee terug naar de Blitzkrieg – de nazi's lijken onoverwinnelijk.

Operatie Geel (Fall Gelb) begint op 10 mei 1940. Onder deze codenaam vallen drie grote Duitse legergroepen Noord-Frankrijk, België, Luxemburg en Nederland binnen. De Wehrmacht vindt legers van die landen tegenover zich, maar ook de British Expeditionary Force (BEF), het Britse beroepsleger. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hebben Duitsland de oorlog verklaard nadat dit Polen was binnengevallen op 1 september 1939. Sindsdien is er in het Westen nog niet gevochten – de Engelsen noemen deze fase de Phoney War, de nepoorlog – maar men verwacht zeker een aanval: via België op Noord-Frankrijk. Dit gebeurde in 1914 immers ook, en men rekent erop dat de oorlog opnieuw zal bestaan uit statische gevechten die uitmonden in uitputtingsslagen. De BEF moet helpen bij de verdediging. Het plan is dan ook om de Duitsers in België en langs de Maginotlinie aan de Frans-Duitse grens tegen te houden, om vervolgens tijd te hebben om grote legers met dienstplichtigen op te bouwen. De

Impressie van de opmars van de Duitse tanks: prentbriefkaart uitgegeven door het Oberkommando der Wehrmacht (1940-1945, Rijksmuseum Amsterdam).

geallieerden plaatsen daarom hun sterkste eenheden in Noord-Frankrijk om de Duitse invasie op te vangen in België en Nederland. De Duitsers zijn echter iets anders van plan. Hun eerste legergroep, Heeresgruppe B, richt zich op Nederland en België en moet de mobiele geallieerde legers

naar zich toe lokken. In het oosten bij de Magonotlinie voert Heeresgruppe C beperkte aanvallen uit om de Franse troepen hier vast te houden. Heeresgruppe A ten slotte, die de meeste pantserdivisies heeft, moet dan door de Ardennen en Luxemburg de geallieerde hoofdmacht omzeilen om deze vervolgens in de rug aan te vallen.

Dit zogeheten *Sichelschnitt* (sikkelsnee)-plan slaagt: de Franse en Britse divisies begeven zich inderdaad richting België en Nederland om Heeresgruppe B te bestrijden. Te laat krijgen ze door dat de tanks van Heeresgruppe A via de Ardennen ten zuiden van hen doorstoten naar het Kanaal en hen zo afsnijden. Het grootste en beste deel van de geallieerde legers komt vast te zitten tussen Heeresgruppe A in het zuiden en westen, en B in het noorden. Op 15 mei heeft de voorhoede van Heeresgruppe A Sedan al bereikt, net onder de Belgisch-Franse grens, en stoot vervolgens met tientallen kilometers per dag door: amper vijf dagen later staat de voorhoede van een door General der Panzertruppe Heinz Guderian geleid legerkorps aan de kust bij Abbeville, waar de rivier de Somme het Kanaal instroomt.

Legerleiding

Het Duitse opperbevel voor de gehele krijgsmacht was het Oberkommando der Wehrmacht (OKW) in Zossen, ten zuiden van Berlijn. Dit was opgericht in 1938 om de verschillende krijgsmachtsonderdelen (luchtmacht, marine en landmacht) te coördineren en Hitler als Opperste Bevelhebber meer greep op de krijgsmacht te geven. De landmacht was veruit het belangrijkste: de luchtmacht was nieuw, de marine speelde in Duitsland zelden een grote rol. Het opperbevel van de landmacht, het Oberkommando des Heeres (OKH, ook gevestigd in Zossen) viel eveneens onder het OKW. De door Hitler gewantrouwde Pruisische militaire officierenklasse maakte in het OKH de dienst uit, wat de samenwerking met het OKW vaak zeer stroef deed verlopen.

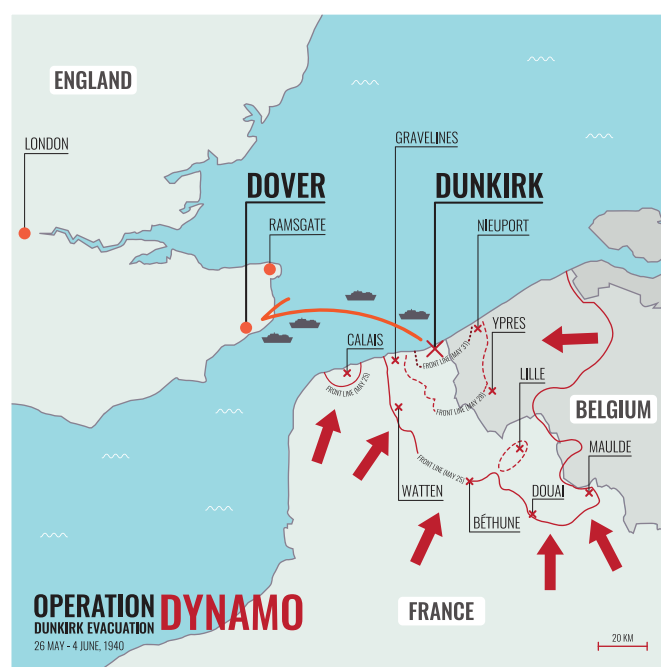
In het veld beschikten de Duitsers over uitstekende strategen en commandanten die het initiatief op het slagveld durfden te nemen. De geallieerden echter – 117 Franse, 22 Belgische, 10 Nederlandse en 13 Britse divisies – stonden tijdens de Duitse inval onder Frans opperbevel, en Franse generaals van de oude stempel voerden hierin de boventoon. Zij zagen de statische oorlogsvoering van 1914-1918 voor zich en waren niet in staat adequaat te reageren op de verrassing van de Blitzkrieg.

'Waar zijn de strategische reserves?'

Niet iedereen bij het Duitse opperbevel is blij met deze razendsnelle opmars van de pantserdivisies diep in vijandelijk gebied. Erachter gaapt namelijk een groot gat: het merendeel van het Duitse leger bestaat uit infanteriedivisies die de tanks te voet moeten volgen. De lange flanken die zo ontstaan, zijn kwetsbaar voor vijandelijke tegenaanvallen. Enkele wat behoudender opperofficieren van het Oberkommando der Wehrmacht (OKW) zijn bezorgd en ze hebben Hitler aan hun kant. Dat hij er niet gerust op is, blijkt onder meer uit het dagboek van de chef-staf van het oppercommando van het landleger, generaal Franz Halder, die juist voor doorstoten is net zoals de meeste generaals binnen het hoofdkwartier van de Duitse landmacht in Zossen, het Oberkommando des Heeres (OKH, zie kader). De meerderheid binnen het OKH neemt het risico van geallieerde tegenaanvallen voor lief, heeft een rotsvast vertrouwen in de sikkelsnee-strategie en wil de doorbraak exploiteren. Dat wil zeggen de geallieerde legers die nu omsingeld zijn vernietigen, door alle havensteden zo snel mogelijk in te nemen en te voorkomen dat ze evacueren. De tanks moeten doorstoten voor een complete overwinning.

De Duitse legers naderen Duinkerken, mei-juni 1940 (Shutterstock).

Maar het OKH overtuigt Hitler niet. Halder noteert geërgerd na een gesprek met hem op 17 mei: 'De Führer is ontzettend zenuwachtig. Bang voor zijn eigen succes (...) Hij heeft woedeaanvallen en schreeuwt dat we mogelijk de hele campagne verpesten.' Vooralsnog hebben de Duitsers echter geen grote tegenaanval te vrezen. Het geallieerde opperbevel is totaal verrast door de Duitse opmars, weet onvoldoende wat zich op het slagveld afspeelt en de coördinatie tussen de eenheden ontbreekt. Bovendien zijn de beste geallieerde mobiele divisies ingesloten in Noord-Frankrijk; ze trekken zich – vaak in wanorde – terug. Franse eenheden in de rest van Frankrijk zijn slecht getraind

reservisten. De net benoemde Britse premier Winston Churchill is op 16 mei nog naar Parijs gevlogen en vraagt hier de geallieerde opperbevelhebber, de Franse generaal Maurice Gamelin: 'Waar zijn de strategische reserves?' Het antwoord luidt: 'Die zijn er niet.'

Tegenaanval Arras

Toch weten enkele Britse en Franse eenheden de Duitse opmars her en der te vertragen. Zo bestoken Britse tank-eenheden op 21 mei bij Arras de 7de pantserdivisie onder leiding van Erwin Rommel. De actie is slecht gecoördineerd en haastig uitgevoerd, maar de paniek slaat toe aan Duitse zijde wanneer over de radio wordt omgeroepen: 'Sterke

Op de foto's zien we Operatie Dynamo in werking. Geheel links de evacuatie van Britse en Franse troepen aan boord van een coaster die langs zij een vissersboot ligt (collectie NIMH). Hierboven overlevenden in een sloep van de veerboot Mona's Queen die ook meehielp, maar vlak voor Duinkerken verging. Rechts troepen die zojuist zijn aangekomen uit Duinkerken en wat te eten en drinken krijgen op een Londens treinstation, 31 mei 1940 (Imperial War Museums via Wikimedia Commons).

op het strand op in lange rijen, zoeken een schuilplaats in de duinen of verbergen zich in leegstaande gebouwen in de buurt vanwege de beschietingen door Duitse vliegtuigen en artillerie. De Britten beseffen dat hun positie onhoudbaar is en dat de BEF over het Kanaal naar Engeland geëvacueerd moet worden. Voor deze Operatie Dynamo is het cruciaal dat de geallieerden Boulogne, Calais en Duinkerken voorlopig kunnen behouden en gebruiken als bruggenhoofd. Daarvoor moeten er verse manschappen heen, want de terugtrekkende militairen zijn te vermoeid. Door de gevechtspauze bij de vijand krijgen ze op 22 mei de kans om drie brigades te verschepen, die de verdediging van de havensteden op zich nemen. Net op tijd: als de Duitse tanks op

23 mei toestemming krijgen om hun opmars voort te zetten, zijn het hoofdzakelijk deze nieuwaangekomen brigades die ze vertragen en met name bij Duinkerken hevige tegenstand bieden.

De evacuatie is inmiddels in volle gang. Aanvankelijk pikken vooral marineschepen de militairen op van provisorisch aangelegde steigers op het strand, maar vanwege de aanhoudende verliezen op zee waar Stuka-duikbommenwerpers en Messerschmitts ze bestoken, roept de regering-Churchill eigenaren van ieder vaartuig dat maar enigszins zeewaardig is, van plezierjacht tot vissersboot, op om mee te helpen. Bijna 900 kleinere schepen en bootjes met betrokken burgers aan het roer, die overigens ook worden beschoten, varen van met name Dover naar Frankrijk en nemen militairen mee terug. De tijd dringt, de Duitsers veroveren snel steeds meer terrein.

'Onzinnig bevel'

Op 24 mei last Hitler opnieuw een gevechtspauze in. Hij is dan op bezoek in het hoofdkwartier van Heeresgruppe A en verneemt van commandant Gerd von Rundstedt dat het opperbevel van de landmacht (OKH) in Zossen hem per direct alle pantserdivisies ontnemt en aan Heeresgruppe B toewijst. Dit is omdat Von Rundstedt, die tot de meer behoudende generaals behoort, de dag ervoor

vijandelijke tankaanval vanuit Arras, help, help!' Spoedig herpakken de Duitse eenheden zich, met succes. De Britten verliezen 62 van hun 88 tanks ter plaatse, maar Rommel beweert dat hij er honderden onschadelijk heeft gemaakt. Hij wil zo zijn overwinning meer cachet geven maar voedt ongewild de angst bij andere generaals over de onbeschermden flanken. De volgende dag gaan er verschillende stemmen in het OKW op om de Duitse pantsereenheden halt te laten houden totdat de situatie bij Arras is gestabiliseerd. Hitler stemt hiermee in en beveelt een etmaal rust, tot grote frustratie van Guderian wiens tankeenheden immers al aan de kust bivakkeren en die juist die dag de inname van de havensteden Boulogne, Calais en Duinkerken heeft gepland.

Evacuatie

Honderdduizenden geallieerde troepen in Noord-Frankrijk trekken zich intussen richting Duinkerken terug. Hier stellen ze zich in afwachting van wat komen gaat

Bijna 900 kleinere schepen en bootjes met betrokken burgers aan het roer, die overigens ook worden beschoten, varen naar Frankrijk en nemen militairen mee terug

bevel heeft gegeven zijn tanks een etmaal te laten stoppen zodat de infanterie kan aansluiten. Het OKH wil dus meteen doorstomen, maar Hitler steekt hier een stokje voor en draait het besluit van het OKH terug, want hij is het volledig met Von Rundstedt eens dat de flanken beter beschermd moeten worden. Pas op 26 mei mogen de tanks verder optrekken. De baas van de Luftwaffe, Hermann Göring, pocht tegen de Führer dat de tanks heus wel even kunnen pauzeren, want zijn vliegtuigen kunnen de ingesloten geallieerden ieder gewenst moment vernietigen. Dit tweede *Haltebefehl* verbijstert veel officieren. Luitenant-kolonel Adolf Heusinger, een stafofficier in het hoofdkwartier van het OKH in Zossen, schrijft kwaad in zijn dagboek: 'Waarom dit onzinnige bevel om de pantserformaties ten zuiden van Duinkerken te stoppen? Willen we gouden bruggen bouwen voor de Engelsen wier hele expeditieleger rond Duinkerken wordt samengeperst? Willen we de Engelsen de kans geven hun troepen te evacueren? Dit is pure onzin.'

Met achterlating van zware wapens

Inderdaad biedt ook deze tweede gevechtspauze de Britten een gouden

Duitse militairen bij een achtergelaten Britse vlag op het Duinkerker strand (NIMH).

kans om Operatie Dynamo voort te zetten. Görings Luftwaffe blijkt minder aanvallen te kunnen uitvoeren dan hij Hitler verzekerde: de piloten zijn na een wekenlange campagne uitgeput en er worden veel toestellen geraakt door de Britse en Franse luchtafweer bij Duinkerken. Bovendien laat de Royal Air Force tientallen Spitfires en Hurricanes boven de stranden patrouilleren.

Op 25 mei nemen Duitse infanteristen Boulogne in en op 27 mei valt ook Calais. Alleen Duinkerken is nog in handen van de geallieerden. In de avond van 26 mei komen de Duitse tanks en pantservoertuigen weer in beweging en rukken op richting Duinkerken. Op 4 juni valt de stad.

Maar dan zijn er al ruim 338.000 militairen naar Engeland ontkomen. Voornamelijk Britten, maar ook Franse, Belgische, Poolse en zelfs Nederlandse militairen weten door operatie Dynamo uit Duitse handen te blijven. Niet alle manschappen kunnen mee. Ruim zestienduizend Fransen en duizend Britten sneuvelen tijdens de evacuatie en tussen de dertig- en veer-

tigduizend geallieerden blijven achter in Duinkerken en worden afgevoerd als krijgsgevangenen. Churchill spreekt in het parlement over een 'ramp die tot triomf is geworden'. Hij voegt er somber én realistisch aan toe dat oorlogen niet gewonnen worden door evacuaties. Maar dankzij de ontsnapping van het grootste gedeelte van het BEF, weliswaar met achterlating van de zware wapens, kan Groot-Brittannië doorvechten tegen Hitler.

Improvisatievermogen

Voor de Duitsers was Duinkerken een strategische blunder in de verder bijzonder succesvolle campagne in West-Europa. Hitlers twee *Haltebefehle* hielpen niet mee. Veel Duitse officieren vonden ze vooral zinloos en frustrerend omdat ze met doortastend optreden het Britse beroepsleger hadden kunnen vernietigen, maar waarom koos Hitler ervoor? Was het een soort ridderlijke terughoudendheid tegenover een weerloze vijand? Wilde hij door het Britse leger deels te sparen, krediet opbouwen voor latere onderhandelingen met Groot-Brittannië over het beëindigen van de oorlog? Dit wordt wel beweerd, maar het is onjuist. Het oorspronkelijke *Sichelschnitt*-plan, waaraan Hitler zijn goedkeuring hechtte, had immers het geheel vernietigen van de geallieerde legers als doel. Een opdracht met die strekking gaf Hitler ook aan de Luftwaffe. Het ging hem met zijn *Haltebefehle* echt om het beschermen van de flanken. Bovendien onderschatten Hitler én veel generaals het Britse improvisatievermogen: het 'wonder van Duinkerken' was mede mogelijk door al die dappere burgers die meehielpen om de troepen thuis te krijgen.

Marco Middelwijk is werkzaam als militair historicus bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) in Den Haag.

VERDER LEZEN

- **Karl-Heinz Frieser**, *The Blitzkrieg Legend. The 1940 Campaign in the West*, Naval Institute Press, 2013
- **J. Thompson**, *Dunkirk. Retreat to Victory*, Pan Books, 2009
- De film **Dunkirk** (2017) geeft een goede impressie van de evacuatie.

RIJKSMUSEUM
VAN OUDHEDEN

LEIDEN

Het jaar **1000**

T/M
17.03
2024

**Nederland in het midden
van de Middeleeuwen**

VRIENDENLOTERIJ
- SINDS 1989 -
WIN MEER, BELEEF MEER

M
mondriaan
fonds

ROMEO

NICO NAP
FOUNDATION

Labrys Reizen

Over haar

1

Het gewelddadige kaalknippen van 'moffenmeiden' laat het zien, de trotse Afro-kapsels ook: haar wordt verbonden met identiteit. Soms bewijst het zelfs letterlijk wie je bent, in forensisch onderzoek bijvoorbeeld. Cultuurhistorica **Willemijn Ruberg** verkent hoe haar en identiteit op verschillende maatschappelijke terreinen vervlochten waren.

1

MISDAADBESTRIJDING

Voor de destijds vermaarde Italiaanse 'crimineel antropoloog' Cesare Lombroso (1835-1909) gaven bepaalde vormen van haargroei te denken. Hij meende dat er 'geboren misdadigers' waren en dat je dat kon aflezen aan het lichaam. Prominente wenkbrauwen, een terug-

Twee veroordeelde moordenaars uit Italië, met een voor criminelen typische haargroei – althans dat beweerde Cesare Lombroso; dit is een illustratie voor zijn boek *L'uomo delinquente* uit 1876 (Wellcome Collection Londen).

wijkend voorhoofd en grote of abnormale oren zouden duiden op een lager, 'primitief', ontwikkelingsstadium. Iemand die deze kenmerken bezat, was bij Lombroso en zijn navolgers bij voorbaat verdacht. Ook het haartype zou wat zeggen over de kans op afwijkend gedrag: Europese criminelen hadden volgens de school van Lombroso vaak dun en krullend haar, net als niet-Europese 'wilden' – ook laag op de beschavingsladder. Misdadigers waren bijna nooit kaal, beweerden de wetenschappers, en hadden ook zelden grijs haar.

De ideeën van Lombroso klonken nog lang na. Rond 1900 maakte echter het sporen- en forensisch onderzoek een sterke ontwikkeling door: deze tak van wetenschap hield zich minder vooringenomen bezig met wat haren zeggen over het hoofd waarop ze groeien. Men kon bijvoorbeeld sporen van gif aantonen, onder de microscoop was zichtbaar of een haar was afgebroken of uitgetrokken. Dit kon dienen bij politieonderzoek naar de toedracht van een misdaad, en inderdaad werd haaronderzoek vanaf ca. 1900 steeds vaker ingezet in rechtszaken.

Verkrachter veroordeeld

De mogelijkheden waren aanvankelijk beperkt, de experts moesten het laten bij het beschrijven van de uiterlijke kenmerken en de vaststelling dat het om een mens- dan wel een dierenhaar ging. Toch kon dit verstrekken gevolgen hebben. Dit was bijvoorbeeld het geval in een verkrachtingszaak die in 1904 voor het Gerechtshof Amsterdam kwam. Een enkele haar vormde er belangrijk bewijsmateriaal. In de broche van het vrouwelijke slachtoffer was een lichtblond exemplaar aangetroffen. Twee apothekers, ingehuurd als experts, bestudeerden deze onder een microscoop. 'Bekneld tusschen een der parels en de montuur vonden wij een haarfragment, dat aan het eene uiteinde een deel van den wortel droeg', zo vermeldden ze in hun rapport. De gemiddelde dikte van

2

3

Het kapsel als verklikker

1. Feuten worden kaalgeschoren in 1961; de locatie en de studentenvereniging zijn onbekend (Nationaal Archief).
2. De kledij én haardracht ver-raden dat deze vrouw afkomstig was van het eiland Marken. Kenmerkend zijn de lange pijpenkrullen en de pony aan de voorkant – voor het opkrullen gebruikten ze suikerwater. Aan de achterkant werd het haar opgeknipt zodat het niet onder de muts uitkwam (ca. 1900, Rijksmuseum Amsterdam).
3. Katholieke geestelijken plaats-ten zich tot in de 20ste eeuw zichtbaar buiten de lekensa-menleving door een deel van hun hoofdhaar af te scheren, als symbool van hun toewijding aan God en het celibaat. Op de afbeelding: de dominicaan Tho-mas van Aquino (schilderij uit 1476 van Carlo Crivelli, National Gallery Londen).

die ene haar, het ontbreken van een goed zichtbaar haarkanaal en het vreemde 'geschubte' oppervlak vertoonden grote overeenkomsten met het lichtblonde haar van de verdachte. Het haar van het slachtoffer daarentegen was donkerblond, had een gladder oppervlak en had een duidelijk zichtbaar kanaaltje. Ter vergelijking werd het haar van de bonthoed bestudeerd, dat er volkomen anders uitzag dan mensenhaar. De experts concludeerden dat er geen gelijkenis was tussen de haar in de broche en het hoofdhaar van de vrouw.

In het vonnis vermeldde het Hof inderdaad dat de ene haar overeenkomsten vertoonde met het zeldzame type hoofdhaar van de verdachte. Het onderzoek van de twee apothekers droeg bij aan de veroordeling van de verdachte tot vier jaar gevangenisstraf.

DNA

De reikwijdte van haaranalyse nam toe, maar slechts langzaam. Vooral het matchen van een losse haar met specifieke individuen bleef lastig. Pas rond 1970 beweerden wetenschappers dat ze dit op basis van microscopisch onderzoek en kansberekening konden, maar niet iedereen was overtuigd van die claim. Er zijn in elk geval verdachten ten onrechte veroordeeld op basis van dergelijk bewijs. Na 1990 zijn onderzoekers DNA gaan extraheren uit bloed, haar en wangslijm. Vanaf dat moment zijn er vele misdaadzaken opgelost omdat de vroegere bezitter van een of meer haren als hoogstwaarschijnlijke dader kon worden geïdentificeerd

2

SCHEREN ALS STRAF

Eeuwenlang zijn van (vermeende) misdadigers voor straf de haren afgeschoren of afgeknipt. Dat gebeurde puur ter vernedering. Lombroso en zijn collega's vonden bovendien dat je vrouwelijke veroordeelden op deze manier kon treffen in hun ijdelheid. Direct

Bijltesdag in Montélimar of omgeving: een Franse vrouw wordt op 29 augustus 1944 kaalgeschoren als straf voor haar (vermeende) relatie met een Duitser (NARA Washington).

na de Tweede Wereldoorlog trof dit lot vele meisjes en vrouwen in verschillende Europese landen: ze werden bestraft omdat ze contact of een relatie met Duitse soldaten zouden hebben gehad. Let wel: de soldaten in kwestie gingen vrijuit, de betrokken vrouw gold steeds als verleider. De razende burgers die het recht in eigen hand namen, lieten het soms niet bij knippen en scheren: ze brandmerkten het kaalgeknipte hoofd met een swastika.

Zuivering

Waarom richtte de woede zich op hun haar? Het was een symbool van vrouwelijkheid: hoe langer het haar, hoe schuldiger de vrouw. Het was daarmee ook een metafoor voor het seksuele lichaam dat met de vijand geslapen zou hebben. De Franse historicus Fabrice Virgili stelt in zijn boek *La France "virile." Des femmes tondues à la Libération* (2004) dat de aanvallers deze vrouwen hun vrouwelijkheid en hun seksualiteit afnamen en zich hun lichamen toe-eigenden door in het openbaar hun haar te schenden. Omdat de vrouwen vaak halfnaakt te kijk zaten tijdens de vernederende procedure, had die een sadistisch en voyeuristisch element. Dit is ook uit Nederland bekend.

Virgili interpreteert de bejegening van 'moffenmeiden' als een vorm van zuivering: de sporen van de vijand moesten ritueel worden uitgewist. Vrouwen fungeerden als zondebokken om de woede en het schuldgevoel van de Fransen weg te nemen en de Franse viriele mannelijkheid te benadrukken. Ook de Deense historica Anette Warring ziet deze acties als een uiting van de gekrenkte nationale trots: de lichamen en het haar van deze vrouwen werden als nationaal bezit gezien, waar geen vijand aan mocht zitten maar de 'eigen' mannen wel.

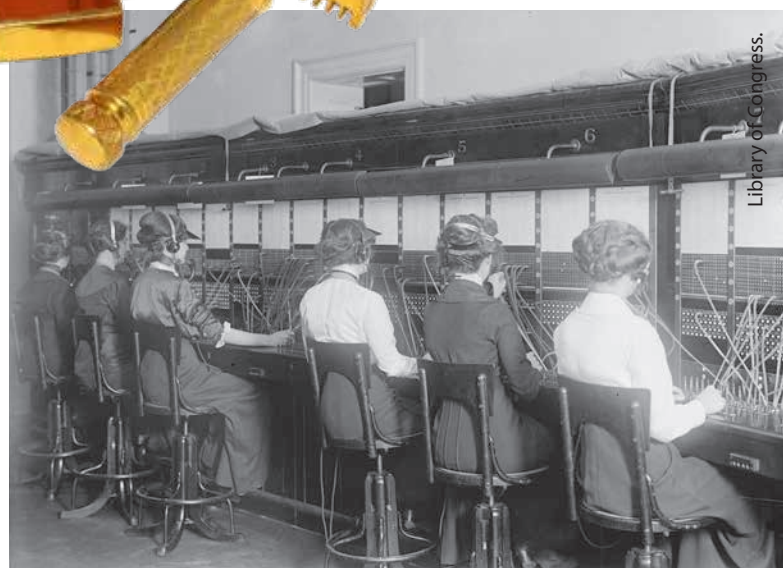
3 DE WERKVLOER

Het afscheren van het hoofdhaar van vrouwen was dus een vorm van straf en disciplineren. Maar vanaf omstreeks 1920 zijn vrouwen zelf hun lichaamsbehandling gaan verwijderen. Hoe moeten we dat dan interpreteren? Gezichtsbehandling haalden ze al eeuwen weg met behulp van huishoudmiddeltjes, hars of een touwtje, maar nu werd in West-Europa en de Verenigde Staten ook het ontharen van benen en oksels de norm – scheermesfabrikant Gillette zag al in 1915 brood in een speciaal scheermesjes voor vrouwen. Waarom dat scheren? Om te beginnen vroeg de mode er als het ware om: de rokken en jurken werden korter en ook de mouwen kropen omhoog. Kennelijk wilde men voorkomen dat er haren zichtbaar waren op en onder de blote armen en onder de dunne zijden kousen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er in de VS overigens een tekort aan

Ontharen werd de mode in de 20ste eeuw, misschien doordat ze steeds meer buitenshuis gingen werken. Op de foto's zien we Amerikaanse telefonistes ca. 1914-1917, een reisetje voor een Gillette Milady, een dames-scheermes, uit ca. 1920 en een advertentie uit 1923 voor ontharingscrème.

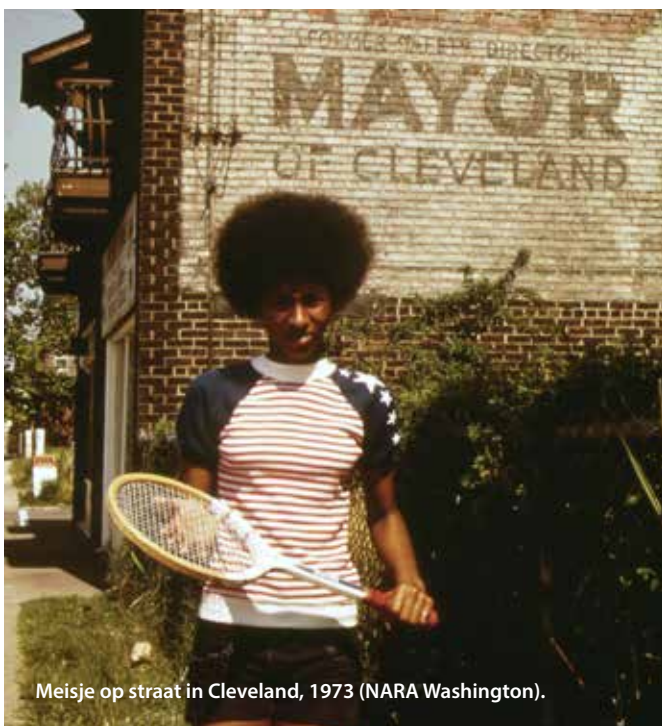
Wikimedia Commons.

Library of Congress.

Jongen in park in Brooklyn, New York, 1974 (NARA).

Meisje op straat in Cleveland, 1973 (NARA Washington).

kousen; vrouwen verfd en hun benen toen om te suggereren dat ze kousen droegen, maar dan moesten de onderbenen wel onthaard zijn. Ook kwam er begin 20ste eeuw steeds meer aandacht voor persoonlijke hygiëne en beschikten meer vrouwen in hun huis over een badkamer, waar je jezelf in alle privacy kon scheren. De boeiendste verklaring ligt misschien wel in de veranderende rol van de vrouw: ze werd onafhankelijker. Juist in deze periode gingen vrouwen meer betaald werk verrichten en zich ook anderszins emanciperen. Sommige historici denken dat het toegenomen scheren voortkwam uit een (onbewuste) conservatieve reactie: lichaamshaar werd gezien als mannelijk, vrouwen die het weghaalden kregen dus een vrouwelijker lichaam en pasten zo beter in de traditionele rolpatronen.

4 HAAR EN ETNICITEIT

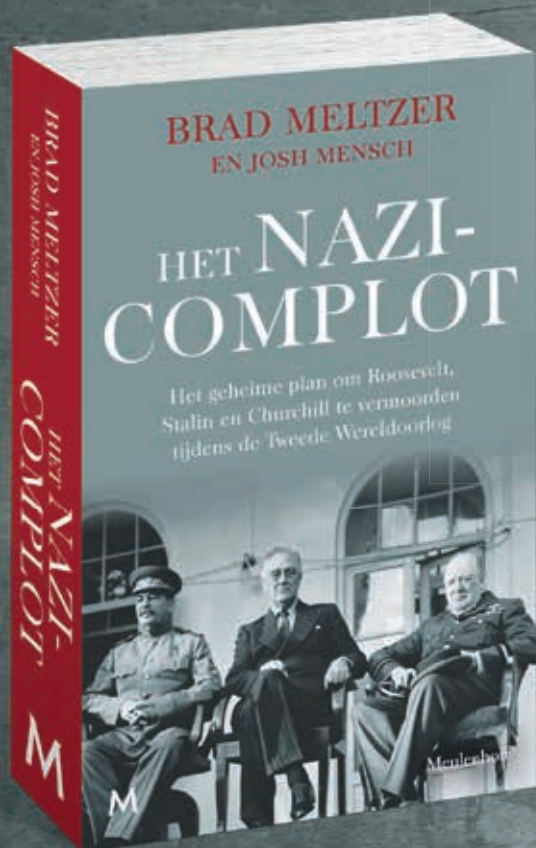
De symbolische betekenis van haar is niet alleen verbonden met gender, maar ook met etniciteit. Emma Dabiri, geboren in Dublin uit een witte Ierse moeder en een zwarte Nigeriaanse vader, beschrijft dit in haar boek *Don't touch my hair* (2019). Ze wijst erop dat zwarte vrouwen lang hebben geprobeerd om steil haar te krijgen, vanwege een diepgeworteld racisme dat witte schoonheidsidealen aan iedereen oplegt en Afrikaans haar als minder ziet. Dit 'ontkroezelen' of 'relaxen' kan met een hete tang, maar ook met chemische middelen die pijnlijke brandwonden op de hoofdhuid kunnen veroorzaken. Het gaat hier vooral om de textuur van het haar: hoe losser de lokken en hoe minder kroeshaar, des te meer iemand als 'wit' en dus 'beter' wordt gezien.

Veel vrouwen onderwierpen zich aan de witte schoonheidsnorm, maar anderen verzetten zich juist. Bekend is de Black is Beautiful-beweging uit de jaren 1960, met de zwarte feministe Angela Davis (1944-) als boegbeeld als het om kapsels gaat: ze droeg haar 'Afro' 'natural and proud'. Tegenwoordig zien we dit steeds meer, maar de bezwaren tegen een natuurlijke haardracht zijn hardnekkig: in 2016 nog werd een 13-jarig schoolmeisje in Pretoria naar huis gestuurd omdat zij uit protest tegen de witte norm weigerde haar haar chemisch te laten behandelen om het steil te maken.

Willemijn Ruberg is universitair hoofddocent Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Ze schreef onder andere *History of the Body* (Red Globe Press, 2020), en leidt het onderzoeksproject 'Forensic Culture. A Comparative Analysis of Forensic Practices in Europe, 1930-2000', dat gefinancierd wordt door de European Research Council (toekenning nr. 770402).

VERDER LEZEN

- **Rianne Oosterom**, *Moffenmeiden* (Amsterdam, Meulenhoff, 2019)
- **Rebecca M. Herzig**, *Plucked. A Cultural History of Hair Removal* (New York/London: NYU Press, 2015)

Het complot dat de wereldgeschiedenis had kunnen veranderen.

Over drie wereldleiders die elkaar opzoeken en afstoten. Over af luistertechnieken, nazi's vermomd als geallieerden, boodschappen in code en de Sovjetspion die de aanslag wist te vrijdelen.

Maak een reis door de geschiedenis in Historyland

**Wetenschap en plezier...
gaan samen in
Historyland!**

Bezoek Historyland, een museum en themapark op negen hectare binnen en buitengebied. Zie echte **skeletten** en oeroude **fossielen** van miljoenen jaren oud.

Vergaap je aan **dino's**, **wisenten**, **mammoeten** en een **mosasaurus** en zie lang uitgestorven **oervissen** je tegemoet zwemmen in de **Oeroceaan**.

Wandel op het buitenterrein met **Romeinenland**, **historische golfbaan**, **tanks** uit de Tweede Wereldoorlog (onder andere een T34) en **goudzoekersdorp**.

Wil je meer weten? Bezoek onze site www.historyland.nl

Ravenseweg 11c | 3223 LM Hellevoetsluis
T 0181-744171 | E info@historyland.nl
www.historyland.nl

www.historyland.nl

Een vrouw op de troon

Koningin Isabella van Castilië wilde de heerschappij niet overlaten aan haar echtgenoot Ferdinand van Aragón. Ze wenste zelf te regeren. Luidde haar regering een nieuw tijdperk in voor vrouwen?

In *Het boek van de hoveling* (1528) van de Italiaanse diplomaat Baldassare Castiglione discussieert een gezelschap edellieden aan het hof van de hertog van Urbino op een avond over de verdiensten van vrouwen. Daarbij valt de naam van Isabella, die in 1504 overleden koningin van Castilië. Volgens een van de aanwezigen kan geen enkele koning of vorst uit het recente verleden zich met haar meten. Isabella's roemruchte echtgenoot Ferdinand, de koning van Aragón, zou zijn luisterrijke reputatie aan haar hebben te danken. De meeste historici uit onze eigen tijd zijn het daarmee, althans op hoofdlijnen, eens: van de beide Spaanse koninkrijken die door het huwelijk van Ferdinand en Isabella met elkaar werden verbonden, was Castilië veruit het machtigst; het overtrof Aragón ruimschoots in omvang, bevolking en inkomsten. Zonder het financiële en militaire potentieel van zijn vrouws koninkrijk zou Ferdinand zijn eigen ambities niet met zoveel succes hebben kunnen najagen. Bovendien bemoeide Isabella zich, anders dan de meeste vorstinnen, actief met het bestuur van haar rijk. Ze liet zich niet ondersneeuwen door haar man.

Een ongehoorde gang van zaken

Isabella was in 1468, op een moment van grote politieke onrust, door haar halfbroer koning Enrique IV aangewezen als troonopvolgster. Hij ging daarbij voorbij aan de rechten van zijn dochtertje Juana. Later kwam hij terug op zijn beslissing, maar bij zijn plotse-linge dood in 1474 was er formeel niets geregeld. De toen drieëntwintigjarige Isabella reageerde prompt en riep zichzelf uit tot koningin. Zij en haar partijgangers beweerden dat Enrique impotent was geweest en dat Juana dus niet zijn kind kon zijn. Juana 'la Beltraneja', zo genoemd naar haar vermeende vader Beltrán de la Cueva, zou het resultaat zijn van een overspelige relatie van Enrique's echtgenote. Isabella's echtgenoot Ferdinand ver-

bleef op dat moment in Aragón, waar zijn vader Joan II nog regeerde. Toen hij het nieuws over Enrique's dood vernam, haastte hij zich naar Castilië. Hij was verontrust door signalen die erop wezen dat zijn vrouw hem een bijrol wilde geven: in de proclamatie waarin Isabella haar troonsbestijging aankondigde was zijzelf aangeduid als 'koningin en natuurlijke heerseres'; hij slechts als 'wettige echtgenoot'. Dit impliceerde beperkte bevoegdheden, terwijl het de gewoonte was dat de man de heerschappij uitoefende, ook als het de vrouw was die de troon had geërfd. Haar echtgenoot werd in zo'n geval automatisch koning en regeerde het land. In het middeleeuwse gewoonterecht stond de onmondige vrouw immers onder de voogdij van haar man. Ferdinand eiste de traditionele positie op, ook omdat hij als lid van een zijtak van de Castiliaanse dynastie zelf aanspraak maakte op de troon; Isabella en hij waren bloedverwanten.

Na zijn aankomst in Castilië dreigde er ruzie tussen de aanhangers van beide echtgenoten. Uiteindelijk kwam het tot een compromis: Ferdinand kreeg meer bevoegdheden, maar alleen met toestemming van zijn vrouw kon hij beschikken over geld uit de Castiliaanse schatkist. De humanistische kroniekschrijver

Alonso de Palencia, die de gebeurtenissen van dichtbij meemaakte, vond het een ongehoorde gang van zaken. De man regeerde, dat stond voor hem vast. Om bij haar in het gevlug te komen hadden Isabella's gunstelingen haar het hoofd op hol gebracht met nieuwbakken verzinsels. Hij schrijft dat hun leugenachtige argumenten bij de kersverse koningin een willig oor vonden, 'omdat ze nu eenmaal een vrouw is'.

Katholieke Koningen

Vijf jaar later besteed Ferdinand na zijn vaders dood de troon van Aragón. De koninkrijken van beide echtelieden vormden geen unie, maar behielden ieder hun eigen instellingen, wetten en privileges. Toch vertegenwoordigden ze samen een formidabele macht, die zich al snel deed gelden op het wereldtoneel. In 1492 werd met de inname van Granada, het laatste islamitische bolwerk op Spaanse bodem,

Anoniem portret van Isabella uit 1490 (beide afbeeldingen Wikimedia Commons).

de zogenaamde *Reconquista* voltooid. In datzelfde jaar financierde het echtpaar de zeereis die Columbus naar Amerika bracht en leidde tot de vestiging van een wereldrijk waarin 'de zon nooit onderging'. Isabella en Ferdinand namen maatregelen die erop waren gericht te komen tot religieuze eenheid binnen hun uitgestrekte rijk. De inquisitie bracht afvallige en ketterse christenen op de brandstapel en na de inname van Granada werden alle joden die weigerden zich te bekeren verbannen. Tien jaar later trof de moslims hetzelfde lot. In de nieuwe koloniën werd de bekering van de inheemse bevolking voortvarend opgepakt.

Hoewel Ferdinand en Isabella regelmatig met elkaar botsten over doelen en middelen, benadrukten ze in hun propaganda hun eensgezindheid: al hun veronderstelde successen waren het resultaat van gezamenlijk ondernomen projecten. Dezelfde gedachte spreekt uit de eretitel 'Katholieke Koningen', die paus Alexander VI het paar in 1496 verleende. Inderdaad was Isabella, afgezien van haar laatste jaren, steeds actief betrokken bij alle plannen en ondernemingen, zeker waar het Castilië betrof, terwijl Aragóns machtsstrijd met Frankrijk, uitgevochten in de Pyreneeën en Italië, grotendeels met Castiliaanse dukaten en soldaten werd gevoerd. In de beginjaren van haar bewind herstelde de koningin met harde hand de rust en orde in haar rijk, dat onder Enrique IV tot een staat van wetteloosheid was vervallen. Het verwonderde tijdgenoten dat ze op de rechtszittingen die ze voorzat zo zelden genade toonde. Toen er oorlog uitbrak met Portugal omdat de koning van dat land na zijn huwelijk met Juana la Beltraneja de Castiliaanse kroon opeiste, gaf ze Ferdinand er publiekelijk van langs als hij in haar ogen niet mans genoeg was op het slagveld. Ook met de organisatie van de veldtocht tegen Granada hield Isabella zich intensief bezig: terwijl Ferdinand de belegering leidde, bracht zij de benodigde financiële middelen en troepen bijeen. Soms bezocht ze het front, tot grote vreugde van de manschappen, die dan volgens de eerdergenoemde Castiglione onder de blikken van de meegereisde hofdames nog dapperder vochten.

Oplevende vrouwenhaat

Isabella's optreden lijkt te bewijzen dat in haar tijd, die de overgang van middeleeuwen naar vroegmoderne tijd markeert, een vrouw met macht een geaccepteerd verschijnsel was geworden. Dat is echter schijn. Humanistische geleerden vonden dat ook meisjes onderwijs moesten volgen, maar de uitspraken van Alonso de Palencia wijzen erop dat de uitoefening van de heerschappij voor veel, en waarschijnlijk de meeste, humanisten een mannenzaak bleef. Volgens hem weigerde Isabella de tweede viool te spelen omdat ze als vrouw vatbaar was voor vleierij. Ook maakte hij haar uit voor een 'meesteres in veinzen en bedriegen'. Niet verrassend werd hij uiteindelijk ontslagen als hofhistoricus, maar zijn uitspraken tonen aan dat middeleeuwse stereotypen omtrent de vrouw tijdens de renaissance nog springlevend waren.

Sommige historici nemen in deze periode van de geschiedenis zelfs een ervaring van vrouwenhaat waar, die gelijke tred houdt met de teloorgang van de relatieve onafhankelijkheid en bewegingsvrijheid die vrouwen in de middeleeuwen hadden gekend. In de middeleeuwse, hoofse dichtkunst was er bijvoorbeeld plaats geweest voor vrouwelijke seksualiteit, maar de renaissancistische literatuur trok de teugels aan. Van adellijke dames verwachtte men voortaan kuisheid en ingetogenheid. Het was hun taak de mannelijke edellieden en hovelingen, die vooral moesten

Isabella is hier weergegeven als gelijkwaardige van haar man Ferdinand. Het schilderij toont het moment in 1492 waarop de laatste islamitische heerser van Granada zijn stad overgeeft na de overwinning van de christelijke legers (door Francisco Pradilla y Ortiz, 1882).

uitblinken in de krijgskunst, te onderhouden met hun elegante verschijning, amusante conversatie en andere charmes. Zowel in het echte leven als in de verbeelding werd de speelruimte van de vrouw ingeperkt.

Niet dat tegengeluiden ontbraken. In 1468 droeg frater Martín de Córdoba zijn *Tuin van edele maagden* op aan de zeventienjarige Isabella. Hij schreef dit werk rond de tijd dat Enrique haar erkende als zijn opvolgster. De auteur betoogde dat vrouwen, in weerwil van wat anderen beweerden, wel degelijk een koninkrijk of andere staat konden besturen. Toch geloofde ook hij dat de vrouw van nature zwak en vreesachtig was. Om te kunnen regeren moest Isabella haar vrouwelijke tekortkomingen overwinnen.

Beter niet trouwen

Zoals we zagen, schreef Alonso de Palencia in zijn kroniek dat Isabella's gunstelingen haar bij de dood van Enrique IV aanmoee-

digden zelf de heerschappij op te eisen. Hij insinueert dat hun gekonkel mede voortkwam uit angst voor vreemde overheersing: veel Castilianen vreesden volgens hem het Aragoneses juk. Het is een bewering die we serieus moeten nemen. De steun voor Isabella, die haar echtgenoot niet boven zich duldde, had meer te maken met politieke overwegingen en partijbelangen dan met een toegenomen waardering voor de capaciteiten van de vrouw. Het testament dat Isabella in 1504 vlak voor haar dood dicteerde wees haar dochter Johanna aan als opvolgster. Opnieuw een vrouw dus, maar dat was omdat Isabella's enige zoon eerder was overleden en geen kinderen had nagelaten. Johanna, bijgenaamd 'de Waanzinnige', was niet bekwaam te regeren; na de dood van haar echtgenoot Filips de Schone trad haar vader Ferdinand op als regent. In 1516 gingen de beide Spaanse koninkrijken en het uitdijende koloniale rijk over op Isabella's kleinzoon Karel V. Regeren bleef mannenwerk. Als er in de vroegmoderne tijd ergens in Europa al een vrouw op de troon belandde, was dat omdat er geen mannelijke erfgenaam voorhanden was. In de middeleeuwen was het geleidelijk gewoonte geworden dat de oudste zoon de heerschappij erfde. Alleen wanneer een vorst

geen zonen had, volgde een dochter hem op. Bovendien bleek het idee dat een vorstin de uitoefening van de macht moest overlaten aan haar echtgenoot hardnekkig. Elizabeth I van Engeland (1558-1603) besloot daarom dat het beter was niet te trouwen. Pas recent verviel in vrijwel alle nog overgebleven Europese monarchieën de voorrang die zonen boven dochters hadden, in Nederland bij de grondwetsherziening van 1983. Alleen in Spanje volgt nog steeds de oudste zoon op, ook als hij oudere zusters heeft. Moderne vorstinnen oefenen echter, anders dan Isabella en Elizabeth, niet de heerschappij uit. Het koningschap heeft alleen nog een ceremoniële functie.

Frank Tang is historicus. Hij schreef onder meer *De Middeleeuwen. Een kleine geschiedenis* (Prometheus, 4e druk 2021).

VERDER LEZEN

- **John Edwards**, *Ferdinand and Isabella*, Pearson/Longman, 2005
- **Giles Tremlett**, *Isabella of Castile. Europe's First Great Queen*, Bloomsbury, 2017

HANDEN WASSEN!

Groninger geleerde
wist het al in 1826

Sibrand Stratingh doorkruist het gevestigde beeld dat de Nederlandse wetenschap in de eerste helft van de 19de eeuw niets voorstelde. Niet alleen was hij al vroeg overtuigd van het belang van hygiëne, in 1835 had hij bovendien de wereldprimeur met een elektrisch wagentje. **Ulco Kooystra** ging zijn gangen na.

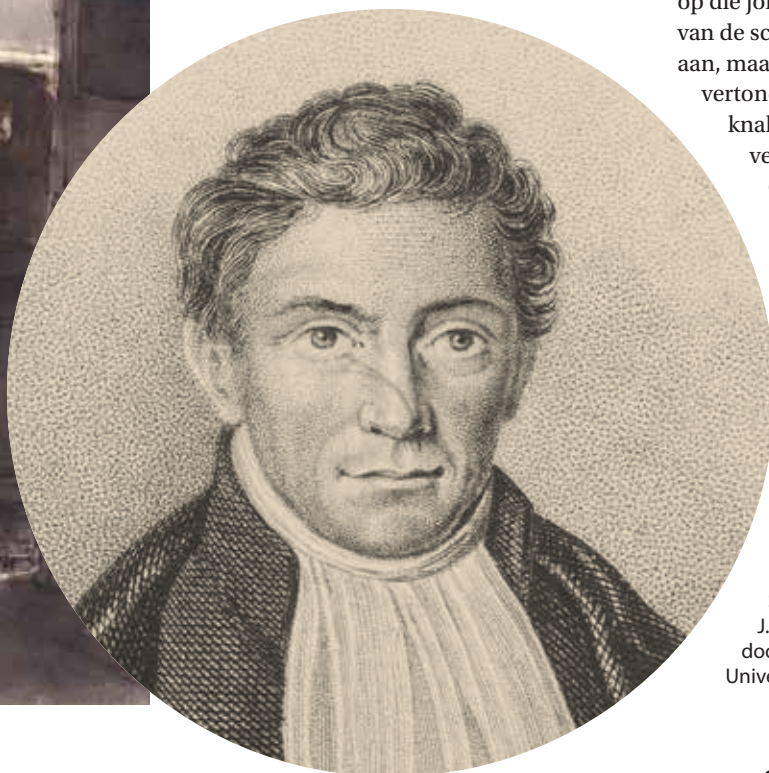
Sibrand Stratingh Ez. werd in 1785 geboren in een domineesgezin in Adorp. Op peuterleeftijd werd het schrandere jochie ondergebracht bij zijn kinderloze oom die een apotheek in de stad Groningen had. Zijn ouders meenden dat hij zo beter onderwijs zou kunnen volgen. Hij leerde vlot en begon toen hij veertien was als apothekersleerling colleges aan de universiteit te volgen – als toehoorder, een aparte academische studie

Het laboratorium waar Stratingh met zijn assistenten en leerlingen geneesmiddelen bereidde om te verkopen in zijn apotheek, zal veel geleken hebben op dit 'stookhuys', het laboratorium van zijn collega Anthony d'Ailly in Amsterdam (aquarel uit 1812 van Johannes Jelgerhuis, Stadsarchief Amsterdam).

farmacie bestond nog niet en bovendien was hij nog te jong. Zijn belangstelling voor wetenschap werd gewekt en toen hij de minimumleeftijd van zestien jaar bereikt had, schreef hij zich in als reguliere student. Hij voltooide een academische opleiding in de geneeskunde met een promotie in 1809. Het jaar ervoor had hij zijn apothekersdiploma behaald. De colleges van Petrus Driessen maakten Stratingh enthousiast voor het vak scheikunde, dat toen erg in de belangstelling stond. Vooral de Franse geleerde Antoine Lavoisier had het in een stroomversnelling gebracht: tijdens deze zogeheten 'chemische revolutie' haalden allerlei nieuwe scheikundige ontdekkingen de kranten en tijdschriften. De nieuwsgierige Sibrand wilde er alles van weten en die nieuwigheden liefst zelf uitproberen. Wellicht sprak op die jonge leeftijd de spectaculaire kant van de scheikunde hem in het bijzonder aan, maar hij bleef ook later een hang vertonen naar spannende proeven: knalgoud, donderzilver, heftige verbrandingen in zuurstofgas of chloorgas, en vuurwerkachtige verschijnselen.

Eerst brood op de plank

Het Groninger Natuur- en Scheikundig Genootschap bood onderdak voor zijn experimenten en een podium voor de presentatie van zijn vindingen. Stratingh behoorde in 1801 zelf tot de

Sibrand Stratingh Ez., gravure door J. Ensing naar het hoogleraarsportret door J.J.G. van Wicheren (1833, Groninger Universiteitsmuseum).

De beruchte Groninger ziekte had zijn oorzaak in het drinkwater dat de inwoners uit de door fecaliën vervuilde grachten haalden. Op de afbeelding een 19de-eeuws gezicht op de stad (Rijksmuseum Amsterdam).

oprichters. Initiatiefnemer Theodorus van Swinderen, een goede vriend en later universitaire collega van Stratingh, was lange tijd het gezicht van het genootschap maar afgaande op de activiteiten en de publicaties was met name Stratingh decennialang de wetenschappelijke motor. Het genootschap raakte steeds meer vervlochten met de Groningse universiteit: de meeste hoogleraren in de faculteit natuurwetenschappen waren ook bestuurslid van het genootschap. De universiteit was verantwoordelijk voor het wetenschappelijk onderwijs, terwijl het wetenschappelijk onderzoek, in elk geval in de natuurwetenschappen en deels ook in de geneeskunde, plaatsvond in het kader van het genootschap.

Stratingh trouwde in 1809 met Geertje Gersonius en ze kregen in 1810 een dochter. Om zijn jonge gezin te onderhouden nam hij de apotheek van zijn oom / pleegvader over, want het lukte niet meteen om aan de universiteit een betaalde baan te krijgen: het aantal posities was gering.

Een prettige bijkomstigheid was dat er een laboratorium bij de zaak hoorde. Zo kon Stratingh naast de medicijnbereiding en -verkoop ook wat eigen onderzoek doen. Daarnaast accepteerde hij in 1812 een aanstelling als essayeur bij het pas opgerichte Bureau van Waarborg in Groningen, de instantie die na het opheffen van de gildes verantwoordelijk werd voor de bewaking van de kwaliteit van goud- en zilverwerk (en die onder koning Willem I bleef bestaan). Hij moest het gehalte van goud en zilver bepalen in voorwerpen die Groningse smeden maakten. Aan deze bescheiden functie was hij slechts enkele dagdelen kwijt, maar ook aan het Bureau was een werkplaats verbonden, wat mogelijkheden schiep voor eigen experimenten.

Droomkandidaat

In 1820 begon Stratingh in hoog tempo te publiceren over zijn experimenten in de apotheek en bij het Natuur- en Scheikundig Genootschap. Zo verrichtte hij proeven met het isoleren van het koortswerende

kinine uit kinabast en van morfine uit opium. Hij schreef hier tijdschriftartikelen en kloeke boeken van honderden pagina's over, evenals over het essayeren van goud en zilver. Ze bieden een schat aan informatie, ontleend aan de bestaande literatuur en soms bijna encyclopedisch, waaraan de auteur nieuwe experimenten en zijn eigen praktijkervaring toevoegt. Stratingh ontving lovende recensies, in Nederland maar ook in Duitsland en Frankrijk. De timing van die plotselinge publicatiedrift was vast geen toeval: hij had zichzelf bijna tot een droomkandidaat gemaakt voor opvolging van zijn leermeester Petrus Driessen die in 1823 met emeritaat zou gaan. Het verraste dan ook niemand dat Stratingh benoemd werd tot Driessens opvolger als hoogleraar scheikunde en farmacie. Hij kon de apotheek nu van de hand te doen.

Stratinghs visie op de wetenschap moeten we vooral opmaken uit zijn werkzaamheden, hoewel hij er iets over loslaat in een nooit gepubliceerd verslag. Hij schetst

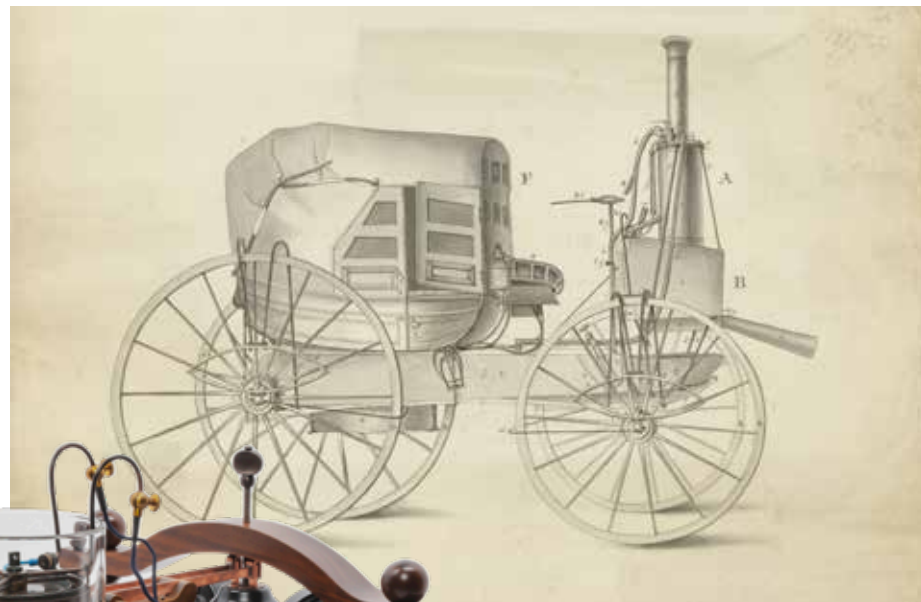
een toekomst waarin de mens de techniek steeds meer verbetert om er zelf beter van te worden. Nieuwe technische snufjes en machines maken het mogelijk om zwaar en onaangenaam werk meer en meer te vermijden; zo houdt de mens tijd over om zichzelf te ontwikkelen.

In de praktijk betekende deze opvatting dat Stratingh heel veel gebruikmaakte van verhelderende experimenten in zijn colleges, en dat zijn onderzoek zich vooral richtte op toepassingen van de scheikunde in brede zin. Zo verbeterde hij de branders die in laboratoria werden gebruikt om stoffen te verhitten en analyseren maar ook om glaswerk voor instrumenten te maken, daar bestonden nog geen fabrieken voor.

De regering besloot in 1825 dat er voortaan aan alle Nederlandse universiteiten lesgegeven moest worden in de toepassing van de scheikunde en de natuurkunde – dit om op zo veel mogelijk terreinen de nationale industriële ontwikkeling te bevorderen en fabrikanten en ambachtslieden inzicht in nieuwe bruikbare technieken te geven. Stratingh zat goed, want hierdoor werd in 1827 zijn leeropdracht uitgebreid met ‘toepassingen van de scheikunde’.

De Groninger ziekte

Een mooi voorbeeld van de manier waarop hij bruikbare toepassingen van de theorie zocht, zijn Stratinghs proeven naar de ontsmettende werking van chloorverbindingen. Hij zocht in 1825 voor zijn studenten geschikte voorbeelden van zijn praktische aanpak en koos de kort tevoren door de Parijse apotheker Antoine-Germaine Labarraque beschreven stoffen chloorkalk en chloorsoda. Deze stoffen – we noemen ze nu calciumhypochloriet en natriumhypochloriet – konden niet alleen bleken, maar ook stank wegnemen. Labarraque had er in Parijs veel succes mee bij het schoonspoelen van riolen, urinoirs, latrines, vishallen en vervuilde straten. Ook kon hij in 1824 met chloor de ondraaglijke stank wegnemen van de aan gangreen gestorven koning Lodewijk XVIII, die opgebaard moest worden. Hij had tevens gemerkt dat wonden goed reageerden op een behandeling met chloorkalk. Labarraque verwachtte dat deze chloorverbin-

Boven: de stoomwagen van Stratingh en Becker, getekend door N.W. Dusselsma in waarschijnlijk 1835 (Nationaal Archief).

Links: het allereerste elektrische wagentje dat Stratingh bouwde is verloren gegaan, maar dit tweede, verbeterde model van een jaar later is nog steeds te zien in het Groninger Universiteitsmuseum.

dingen behulpzaam konden zijn bij de bestrijding van epidemieën. Men geloofde toen immers dat veel besmettelijke ziekten ontstonden in rottend, stinkend materiaal. Een stof die stank verjoeg en niet alleen verbloemde, zou dan wellicht ook de ziekmakende smetstoffen verjagen. Het lukte hem een paardenziekte de kop in te drukken door de stallen met chloorsoda te reinigen.

Om de theorie te testen dat dit ook bij epidemieën onder mensen zou lukken, moest er wel een uitbreken. En laat er in 1826 nou net in Groningen een golf van ziektegevallen optreden; meer dan een tiende van de bevolking overleed eraan. Waarschijnlijk ging het om een combinatie van buikgriep, tyfus, paratyfus en dysenterie. Ook elders gingen deze rond, maar de besmettingsgraad was in Groningen extra

hoog. De stad had als een van de eerste in Nederland het tonnenstelsel ingevoerd voor het ophalen van de fecaliën. De inhoud van die tonnen (drek) werd gedeponeerd op een stukje kade, de zogeheten drekstoept net buiten de Oosterpoort; het afval werd verwerkt tot mest voor de Veenkoloniën. Vanaf de drekstoept lekte water vervuild met uitwerpselen de rivier de Hunze in die via de grachten door de stad naar het Reitdiep stroomde, en waaruit bewoners hun drinkwater haalden. Het leven in Groningen raakte ernstig ontwricht door de vele sterfgevallen, talloze verzwakte werkkrachten en het verval van de bedrijvigheid. Het jaarverslag van de Provincie Groningen over 1826 stelt: ‘Alle openbare gemakkelikheden werden uitgesteld. Alle werkzaamheid, alle nering, alle bedrijven stonden stil, met uitzondering alleen van die, welke strekken om het leven der mensen te behouden, en aan de gestorvenen de laatste liefdepligten te bewijzen.’

Stratinghs fabriekje

Er kwam hulp in de vorm van geld en goederen en er werden maatregelen genomen

zoals het inrichten van noodhospitalen en de verplichting tot het snel begraven van slachtoffers, maar dat was niet genoeg. Verschillende mensen drongen erop aan om de nieuwe middelen van Labarraque uit te proberen. Stratingh, die de stoffen al had bestudeerd, was de aangewezen persoon om deze kar te trekken. Op advies van de plaatselijke Commissie voor Geneeskundig Toezicht gaf het Groningse stadsbestuur hem de opdracht. Nadat hij eindelijk was hersteld – hij was zelf ook

De gemiddelde ‘stadjer’ had vermoedelijk nog nooit een stoommachine gezien, laat staan een voertuig dat door een dergelijk rokend en lawaai makend apparaat werd aangedreven

besmet geraakt – werd onder zijn leiding een fabriekje gebouwd voor chloorkalk en chloorsoda. In alle (nood)ziekenhuizen, weeshuizen, gestichten, particuliere woningen, kantoren, kortom overal waar stank hing of zieken bijeen waren, werden bakken met chloorkalkoplossing neergezet. Ook besprenkelde men de vloer ermee, en bedpannen. Verzorgers dienden hun handen erin te wassen.

Inderdaad daalde het aantal zieken. Door gebrek aan harde gegevens is een oorzakelijk verband moeilijk te bewijzen, al is het voor de hedendaagse waarnemer helder dat bacteriën gedood worden door desinfecterende middelen zoals de chloorverbindingen waar Stratingh mee werkte. Zeker is dat chloorkalk hierna veelvuldig gebruikt werd om de goten, straten en andere plaatsen waar vuil zich ophoopte te reinigen, vooral ook tijdens de cholera-epidemieën die vanaf 1831 herhaaldelijk voorkwamen. Chloorsoda wordt overigens nog steeds op grote schaal gebruikt in schoonmaakmiddelen voor toiletten (in de volksmond ‘bleek’), en voor desinfectie van drinkwater en zwembaden.

Over de vele experimenten die Stratingh tijdens de Groninger ziekte met chloorverbindingen deed, schreef hij wederom een boek, waarin hij ook de bevindingen opnam van artsen met het middel; ze bestreden er bijvoorbeeld de urinewalm bij incontinentie patiënten mee en andere lichaamsluchten. Er blijkt uit blijkt dat

Stratingh al in 1826 methoden propageerde die elders pas decennia later in zwang raakten, zoals de zuivering van drinkwater en het handenwassen voor en na contact met patiënten. Zijn boek werd in het Duits vertaald en in Duitsland zelfs tweemaal uitgegeven. De Weense arts Ignaz Semmelweis paste twintig jaar later een soortgelijke aanpak toe. Hij liet de studenten die in zijn kraamkliniek bevalingen begeleidden, hun handen wassen in een chloorkalkoplossing. Hiermee kreeg

hij eindelijk de gevreesde kraamvrouwenkoorts onder de duim. Hij werd er beroemd door. Waarschijnlijk deed ook hij dit min of meer intuïtief. Men had wel een gevoel dat er ‘ziekmakende beginselen’ waren, maar waar die dan uit bestonden? Bacteriën waren al in de 17de eeuw ontdekt, maar pas eind 19de eeuw toonde Louis Pasteur aan dat ze ziekten kunnen veroorzaken en waarom desinfecteren dus werkt.

Stoom en stroom

Stratingh raakte in de jaren 1830 in de ban van stoomkracht, een ander terrein waarop hij zijn theoretische kennis in de praktijk wilde brengen. In Groot-Brittannië en ook België (dat tot 1830 met Nederland verenigd was) werd de stoomtechniek al volop toegepast in fabrieken en gemalen en dergelijke, maar in Nederland zelf nog nauwelijks. In 1834 bouwde hij, samen met de instrumentmaker Christopher Becker, een stoomwagen voor maximaal zes personen. Hiermee tuften ze op een dag door Groningen. De gemiddelde ‘stadjer’ had vermoedelijk nog nooit een stoommachine gezien, laat staan een voertuig dat door een dergelijk rokend en lawaai makend apparaat werd aangedreven. Ze baarden dan ook veel opzien. De volgende proefritten hielden ze maar buiten de stad. Uit vrees voor een te grote toeloop van mensen bij binnenkomst in de stad, werd de stoomauto na afloop van de rit eerst

ergens buiten de stad ondergebracht. Pas later werd het ding, getrokken door paarden, teruggebracht naar de werkplaats van Stratingh aan het Nieuwe Kerkhof.

In die tijd onderzocht een regeringscommissie de mogelijkheden van stoommachines voor het openbaar vervoer, en over Stratinghs ontwerp voor vervoer over de weg werd ook gesproken, maar de regering gaf de prioriteit aan de aanleg van spoorwegen voor stoomtreinen, mede omdat dit in het buitenland ook al gebeurde. De eerste reed in 1839 van Amsterdam naar Haarlem. Stratingh stopte met de ontwikkeling van zijn stoomwagens en werkte verder aan een andere type voertuig: hij was al gaan experimenteren met elektrische stroom als methode van verbranding in het laboratorium. Daar gebruikte hij aanvankelijk een grote accu voor, maar in navolging van vooral Franse onderzoekers ook elektrische generatoren, waarmee stroom opgewekt kon worden door aan een slinger te draaien. Toen er op 26 mei 1835 een kort bericht verscheen in de *Algemeene Konst- en Letterbode* over de elektromotor van de onderzoeker Moritz Jacobi – een Pruisisch-Joodse natuurkundige en ingenieur die in Rusland woonde – realiseerde Stratingh zich dat hij zo’n apparaat ook kon maken. Het was in feite het omgekeerde van een wisselstroomgenerator die hij al had: dáárbij draaide je ergens aan waarop er stroom uitkwam, terwijl je er bij het nieuwe apparaat stroom instuurde en er vervolgens iets ging draaien.

Stratingh bouwde binnen enkele maanden zijn eigen elektromotor, en zocht meteen een toepassing. Aangezien hij in die tijd experimenteerde met zijn stoomwagen, was de meest voor de hand liggende toepassing een elektrische wagen. Of eigenlijk een demonstratiewagentje: het was een schaalmodel van slechts enkele tientallen centimeters groot. Maar het was evengoed het allereerste elektrische voertuig ter wereld. Stratingh ging ook nog aan de slag met een elektrisch voortgedreven bootje, maar overleed op 15 februari 1841 na een kort ziekbed. Hij is 55 jaar geworden.

Ulco Koostra is wetenschappelijk informatie-specialist aan de Rijksuniversiteit Groningen. Van hem verscheen over Stratingh en zijn vele ideeën en uitvindingen het proefschrift *De scheikunstenaar. De innovatieve wetenschap van de Groningse hoogleraar Sibrand Stratingh Ez. (1785-1841)*

Hoog tijd voor een boek van Walburg Pers

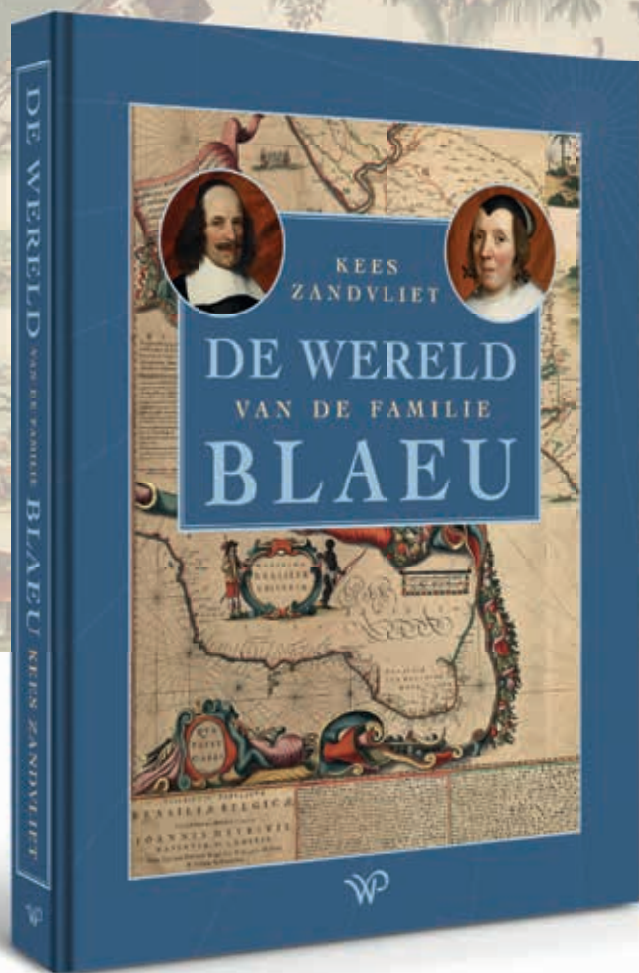
KEES ZANDVLIET

De wereld van de familie Blaeu

Hardback | 384 pagina's

ISBN 9789462499416

Tijdelijk van € 49,99 voor € 20,00

FRANK VERMEULEN

Over Indië Herinneringen aan Indonesië in de koloniale tijd

Paperback | 250 pagina's

ISBN 9789464560787

€ 24,99

MARCHIEN DEN HERTOEG

Een thuis op wielen Eerherstel voor de sleurhut

Paperback | 216 pagina's

ISBN 9789462494756

€ 27,50

VICTOR WESSELING

Geschiedenis van China Hoe het verleden de Volksrepubliek verklaart

Gebonden | 452 pagina's

ISBN 9789464561296

€ 34,99

INDISCH HERINNERINGS-
CENTRUM

Atlas van de oversteek De naoorlogse migratie vanuit Indonesië naar Nederland

Paperback | 128 pagina's

ISBN 9789464561425

€ 34,99

Dresden bij avond. Foto ddpix.de (DML-BY)

Dresden eert de belangrijkste schilder van de vroege Duitse Romantiek en nodigt u uit om zijn werken, plaatsen en landschappen te ontdekken

250^e verjaardag van Caspar David Friedrich

Aankomen. Pauzeren. Stilte. Geen schilder heeft het gevoel van romantiek zo emotioneel en krachtig in beelden vertaald als Caspar David Friedrich. Hij was thuis in Dresden. Vanaf hier dwaalde hij naar zijn mooiste motieven. Daarom viert Dresden Elbland in 2024 de 250e verjaardag van de schilder met een reeks tentoonstellingen - en brengt de talloze facetten van de Romantiek tot leven. Waarom fascineren zijn meesterwerken ons?

Ze raken onze ziel en vertellen over de noodlottige verbinding tussen mens en natuur. En over het noodlottige leven van Caspar David Friedrich. Hij werd geboren op 5 september 1774 in Greifswald. Veel van zijn schilderijen verwijzen naar zijn Noordse afkomst, en reizen hebben hem daar keer op keer gebracht, maar hij bracht het grootste deel van zijn leven door in Dresden.

De kern van zijn kunst wordt begrepen door degenen die hun lot kennen. Drie van zijn negen broers en zussen stierven op jonge leeftijd. Toen zijn moeder stierf, was Caspar David pas zeven jaar oud. Een waarschijnlijk nog groter dieptepunt in zijn jeugd dan

de dood van zijn moeder was de dood van zijn jongere broer in december 1787. Volgens verhalen waren beiden samen aan het schaatsen toen Caspar David door het ijs brak. Zijn broer Johann Christoffer slaagde erin hem uit het water te trekken, maar stierf daarbij zelf. Welk ander noodlot zou hem nog te wachten staan? In 1798, na zijn studie aan de kunstacademie in Kopenhagen, verhuisde Caspar David Friedrich als 24-jarige jongeman via Berlijn, waar hij de zomer doorbracht, naar Dresden „om hier te werken, vlakbij de mooiste kunstschaten en omringd door prachtige natuur“.

De leraren aan de Academie van Dresden beïnvloedden zijn artistieke ontwikkeling, zelfstudie in de galerie en in de natuur deed de rest. Uiteindelijk werd hij zelf lid van de Academie en in 1824 universitair hoofddocent, zij het zonder een vergunning om les te geven. Veel van zijn werken zijn gemaakt in het atelier in de Pirnaise buitenwijk in Dresden, waaronder schilderijen geïnspireerd op Dresden en omgeving, zoals de Ostragehege of het rotsachtige landschap van Saksisch Zwitserland. Het atelier was ook een ontmoetingsplaats voor patriottische kunstenaars tijdens de Napo-

Caspar David Friedrich in het Albertinum Dresden.
Foto: Sven Döring (DML-BY)

Tentoonstellingen 2024 op Friedrich in Dresden

„Caspar David Friedrich. Wo alles begann“

(Caspar David Friedrich. Waar alles begon)

24.08.2024 – 05.01.2025

Galerie Neue Meister der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden im Albertinum

24.08.2024 – 17.11.2024

Kupferstich-Kabinett der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden im Residenzschloss

„Von Wanderlust und Reisefrust“, „Van reislust en reisfrustratie“

6.12.2023 – 27.10.2024, Kraszewski-Museum

„Dresdner Malerinnen der Romantik im Umkreis von Caspar David Friedrich und Gerhard von Kügelgen“

(Vrouwelijke schilders uit Dresden van de romantische periode in de kring van Caspar David Friedrich en Gerhard von Kügelgen)
Thematentoonstelling 2024 en permanente tentoonstelling over de omgeving van Friedrich in Dresden.

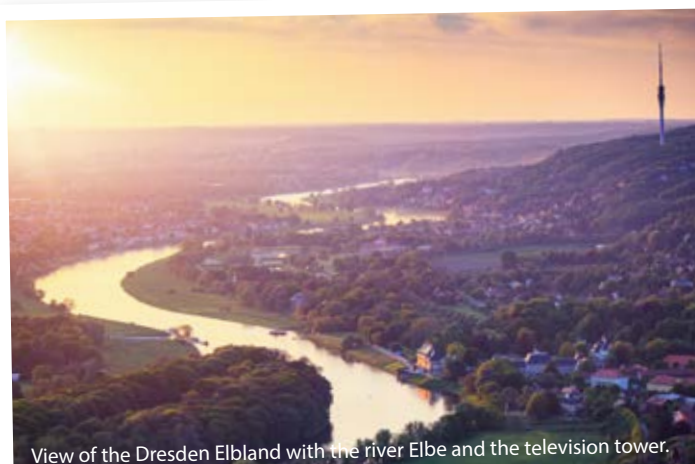
Kügelgenhaus – Museum der Dresdner Romantik

leontische bezetting. De periode van restauratie bracht politieke teleurstellingen, ziektes verzwakten hem, maar in zijn kunst brak hij op revolutionaire wijze met de tradities van de landschapsschilderkunst. Dit bracht hem aanvankelijk succes, later toenemende isolatie en materiële armoede.

Caspar David Friedrich was een overtuigde Slow Traveller – hij wist het alleen niet. Als de beroemde schilder reisde, wandelde hij in een rustig tempo, altijd in dezelfde grijze reismantel, en stopte hij regelmatig voor zijn schetsen. Koetsritten waren hem al te snel. Hij wilde niet dat indrukken vluchtig voorbijgingen, maar ze langdurig zouden absorberen. Reizen in zijn voetsporen bevredigt ons verlangen naar vertraging. Hij verliet zijn atelier alleen om, 's morgens

en 's avonds in de schemering door de landschappen rond Dresden te dwalen. Uit zijn studies componeerde hij landschappen, landschappen die uitgestrektheid of „verschrikkelijke afgronden“ tonen. Hij liet mist over de bergen rollen, ervoer de verschijnselen van wisselend licht, schilderde bomen en wolken, vond symbolen voor het menselijke lot, voor groei en verval.

Caspar David Friedrich stierf in 1840 in Dresden op 65-jarige leeftijd; zijn graf ligt op de Trinitatis kerkhof. Een groot deel van zijn omvangrijke oeuvre is bewaard gebleven met ongeveer 150 schilderijen en 1000 tekeningen, aquarellen, etsen en houtsneden. Hij schreef ook gedichten en geschriften over kunsttheorie.

View of the Dresden Elbland with the river Elbe and the television tower.

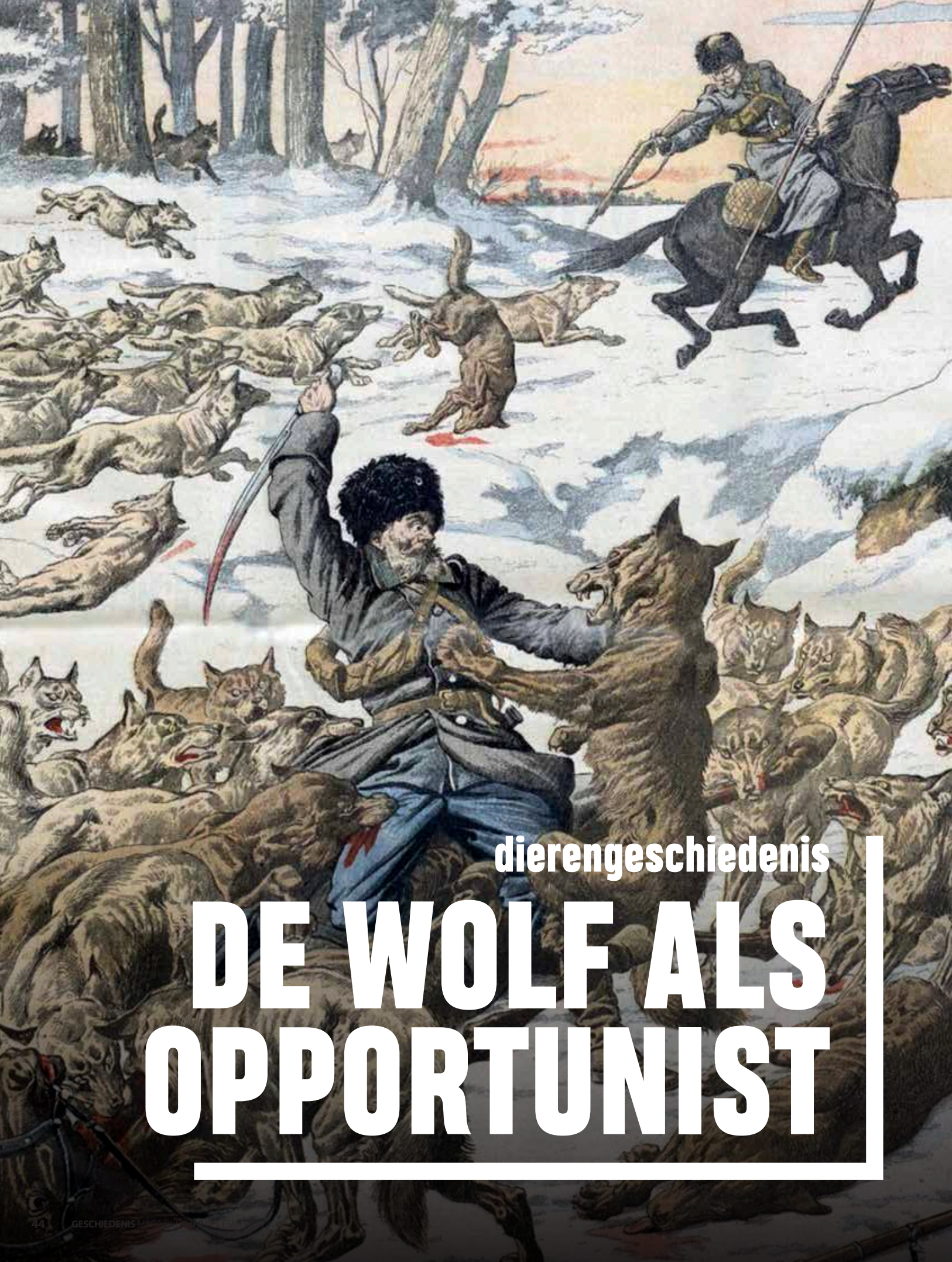
Photo: ddpix.de (DML-BY)

- In de voetsporen van Friedrich in Dresden en omgeving
- Al in de 19e eeuw was het **Brühlsche Terrasse** de favoriete plek om te wandelen: een monument hier herdenkt Caspar David Friedrich en verwijst naar zijn claim om niet alleen aandacht te schenken aan „wat hij voor zich ziet, maar ook wat hij in zichzelf ziet“.
- De **Trinitatis kerkhof** gaf Friedrich inspiratie voor een schilderij. Hij is hier ook begraven.
- Er zijn grafstenen gebaseerd op zijn ontwerpen op de **Elias begraafplaats**.
- Het **zomerhuis van de componist Carl-Maria von Weber** heeft zijn charme van voor 1826 behouden. Een bezoek met een privéconcert en wijn of koffie en gebak in de tuin, op aanvraag als arrangement te boeken, is onvergetelijk.
- Een nieuwe vereniging verbindt momenteel tal van plaatsen met belangrijke persoonlijkheden uit de Romantiek op de Dresdner Romantikerweg. Meer informatie op www.romantikerweg.de.
- **Wandel- en fietsroutes** „In de voetsporen van Caspar David Friedrich“ van Dresden Elbland tot Saksisch Zwitserland.

Verdere informatie:

<https://www.visit-dresden.travel/en/caspar-david-friedrich>

dierengeschiedenis

DE WOLF ALS OPPORTUNIST

Wolven vraten het lichaam van Karel de Stoute aan, nadat hij in 1477 op het slagveld bij Nancy was gesneuveld. Dit verbaasde tijdgenoten niet. Als het ergens oorlog was, hoefde je niet lang te wachten tot er wolven verschenen die lijken aten en daarna levende mensen aanvielen. Dit valt in elk geval te lezen in tal van teksten sinds de middeleeuwen en vroegmoderne tijd: kronieken, verordeningen, jachttraktaten, krantenartikelen maar ook wetenschappelijke studies. De auteurs opperen dat gewapende conflicten de gebruikelijke relatie tussen wolf en mens verstoorden. **Sander Govaerts** legt hun waarnemingen onder de loep.

'Het getal en de onrust door de menigte van Wolven, in de Meierey van 's Hartogenbosch veroorzaekt, waer van wy in ons laetste bericht spraken, zyn sedert merkelyk toegenomen (...) Men schryft de menigte van dit Gedierte, welk anderszins in dit Saisoen zeldzaam is, daer aen toe, dat het zelve in Duitschland, onder het gewoel van zoo vele Legeren, geene rust vindende, zich herwaert heeft begeven.'

Zo beschrijven de *Nederlandse Jaarboeken* van oktober 1757 een reeks wolvenaanvallen in Noord-Brabant in dat jaar. Ze melden dat de dieren uit Duitsland verdreven zijn door de onrust die werd veroorzaakt door de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). De schrijver van dit nieuwsbericht is zeker niet de eerste om een verband te leggen tussen oorlog en aanwezigheid van wolven. In veel Noorse en Angelsaksische literaire teksten uit de 8ste tot en met 11de eeuw schuimt de wolf samen met raven en arenden slagvelden af op zoek naar een makkelijk maal.

Omstreeks 800 kreeg dit beeld van de wolf als aaseter er een nieuwe dimensie bij,

die steeds overheersender werd: de wolf als actieve mensenjager. De Kerk speelde een belangrijke rol in deze demonisering. In theologische geschriften en kronieken gingen geestelijken de wolf neerzetten

Een man beschiet met een kruisboog wolven die door een kadaver zijn aangelokt. Tekening gemaakt in 1459 voor een kopie van het oorlogstraktaat *Bellifortis*, dat de Duitse arts en militair technicus Konrad Kyeser in 1402-1405 opstelde. Het bevat ook een recept om wolven te vergiften (Kopenhagen, Det Kongelige Bibliotek, MS Thott.290.2°, f. 12 r.).

Links: een roedel wolven overrompelt kozakken op patrouille tijdens de Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905) (*Le Petit Journal illustré*, 1 mei 1904).

als een stereotiep symbool van het kwade waartegen mensen zich dienden te verzetten. Het betekende dat er een religieus geïnspireerde vrees voor de wolf ontstond en dat alle middelen geoorloofd waren om deze abjecte diersoort te bestrijden, maar ook dat men de wolven bloeddorstige eigenschappen ging toeschrijven.

Mensenvlees

Thomas van Cantimpré, een dominicaan theoloog uit het hertogdom Brabant, beweerde in zijn *De natura rerum* (1228-1244) dat wolven de zoetige smaak van mensenvlees niet kunnen vergeten nadat ze een lijk hebben gegeten. De Italiaanse franciscaan Salimbene de Adam stelde in zijn kroniek uit de 13de eeuw hoe de oorlogen van keizer Frederik II het aantal wilde dieren in 1247 sterk deden toenemen. Met name wolven vormden een groot probleem: doordat de dorpen verlaten waren konden zij zich niet meer met lammeren en schapen voeden. Noodgedwongen begaven de dieren zich volgens de kroniek naar steden, waar zij mensen die op straat sliepen opaten en zelfs woningen binnendrongen om zuigelingen te doden.

Niet iedereen kon zich zomaar vinden in het nieuwe gezichtspunt dat de kerk propageerde, dat de wolf een verdorven wezen was: de adel bijvoorbeeld vond wolven eerder uitdagende, krijgslustige

tegenstanders waar je bewondering voor kon hebben, net zoals voor beren en wilde zwijnen.

Maar ook ervaren krijgslieden wezen op het verband tussen het slagveld en mensenetende wolven. Zo schreef de Franse graaf Gaston Phoebus in zijn *Le livre de la chasse*, 1387-1389 dat de dieren rondtrekkende krijgslieden volgen om zich met de kadavers van paarden en vee die een leger achterlaat te voeden, en stelt daarnaast vast: 'Er zijn twee redenen waarom wolven mensen aanvallen: de

eerste is als zij oud zijn en hun tanden en kracht verliezen (...) De andere is wanneer zij zich midden in oorlogsgebied bevinden, waar er veldslagen en gevechten zijn en wanneer zij dode mensen eten (...) en mensenvlees is voor hen zo lekker en aangenaam dat als zij zich er eenmaal mee gevoed hebben, zij geen andere dieren meer eten.'

Premies

Zulke getuigenissen stopten niet na de middeleeuwen. De Fransman Georges-Louis Leclerc, graaf van Buffon, beaamde halverwege de 18de eeuw dat wolven, na eenmaal mensenvlees geproefd te hebben, mensen als prooi gaan beschouwen. Hij rapporteerde over wolven die 'in groten getale' op slagvelden opdoken, waar zij de lijken opgroeven en verorberden. Vervolgens wierpen ze zich op levende mensen en aten 'de herder in plaats van de schapen.'

Buffon was niet zomaar iemand. Zijn studie *Histoire naturelle, générale et particulière* (1749-1788) is een mijlpaal in de ontwikkeling van de biologie als wetenschap. Dit stelt ons voor de vraag

of het verband tussen wolven en oorlog meer was dan een door de Kerk bevorderd bijgeloof. Zagen tijdgenoten wellicht een samenhang die echt bestond? Kort gezegd: ja, de conclusie lijkt op basis van cijfermateriaal gerechtvaardigd dat er een verband bestond, maar het zat anders dan ze destijds dachten. Toevallig is de wolf één van de weinige diersoorten waarvan we de historische populatieontwikkeling gedurende meerdere eeuwen min of meer kunnen reconstrueren, en wel op basis van de premie-administratie: besturen betaalden inwoners om wolven te doden. In het graafschap Vlaanderen begonnen ze hiermee in de late middeleeuwen. Uit de premie-administratie van de kasselrij van het Brugse Vrije (de streek rond Brugge) bijvoorbeeld blijkt dat in de jaren 1480 gemiddeld elf premies per jaar zijn betaald, in de jaren 1490 vijfendertig. De Vlaamse Opstand tegen Maximiliaan

Deze prent uit de 16de eeuw toont hoe de dieren gevangen werden met wolfsnetten. De methode werd voor het eerst vermeld omstreeks 1550, maar dateert mogelijk van eerder (Rijksmuseum Amsterdam).

De wolf is één van de weinige diersoorten waarvan we de historische populatieontwikkeling gedurende meerdere eeuwen min of meer kunnen reconstrueren

Weerwolven

Henricus Costerius, een parochiepriester in Lokeren (Oost-Vlaanderen), somde tijdens de Tachtigjarige Oorlog in 1587 de 'zeven plagen' op die zijn stadje troffen: wolven, vrijbuiters (die hij 'wolven op twee benen' noemde), weerwolven, tovenaars, oorlog, hoge graanprijzen en hongersnood. Het begrip 'weerwolf' was ambigu: het werd gebruikt voor wolven die mensen als prooi beschouwden, maar ook voor mensen die in wolven transformeerden. Misschien was dit een manier om het veronderstelde abnormaal agressieve gedrag van wolven tijdens de oorlog te verklaren. In de late 16de en vroege 17de eeuw werden verdachten vervolgd omdat die zo'n weerwolf zouden zijn. In Arnhem, Bonheiden, Luik, Lier, Limbourg, Maaseik, Mechelen, Namur, Ooike (Oudenaarde), Amersfoort, Utrecht en Zingem werden mensen hierom opgepakt.

van Habsburg vond plaats tussen 1483 en 1492. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) zien we ook een stijging. Het topjaar is 1611-1612, met vijftig premies.

Ook elders in de Nederlanden, rondom 's-Hertogenbosch en in Drenthe, werden in de roerige jaren 1480 grote klopjachten op wolven georganiseerd. In een andere streek, die rond het West-Vlaamse Kortrijk, is eind 15de eeuw geen opval-

lende toename in het aantal premies te zien, maar wel tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Ook in de rest van Vlaanderen, in Holland, Brabant, Luik, Gelre en Utrecht liepen eind 16de eeuw beduidend meer wolven rond, waardoor ook hier het premiestelsel werd ingevoerd.

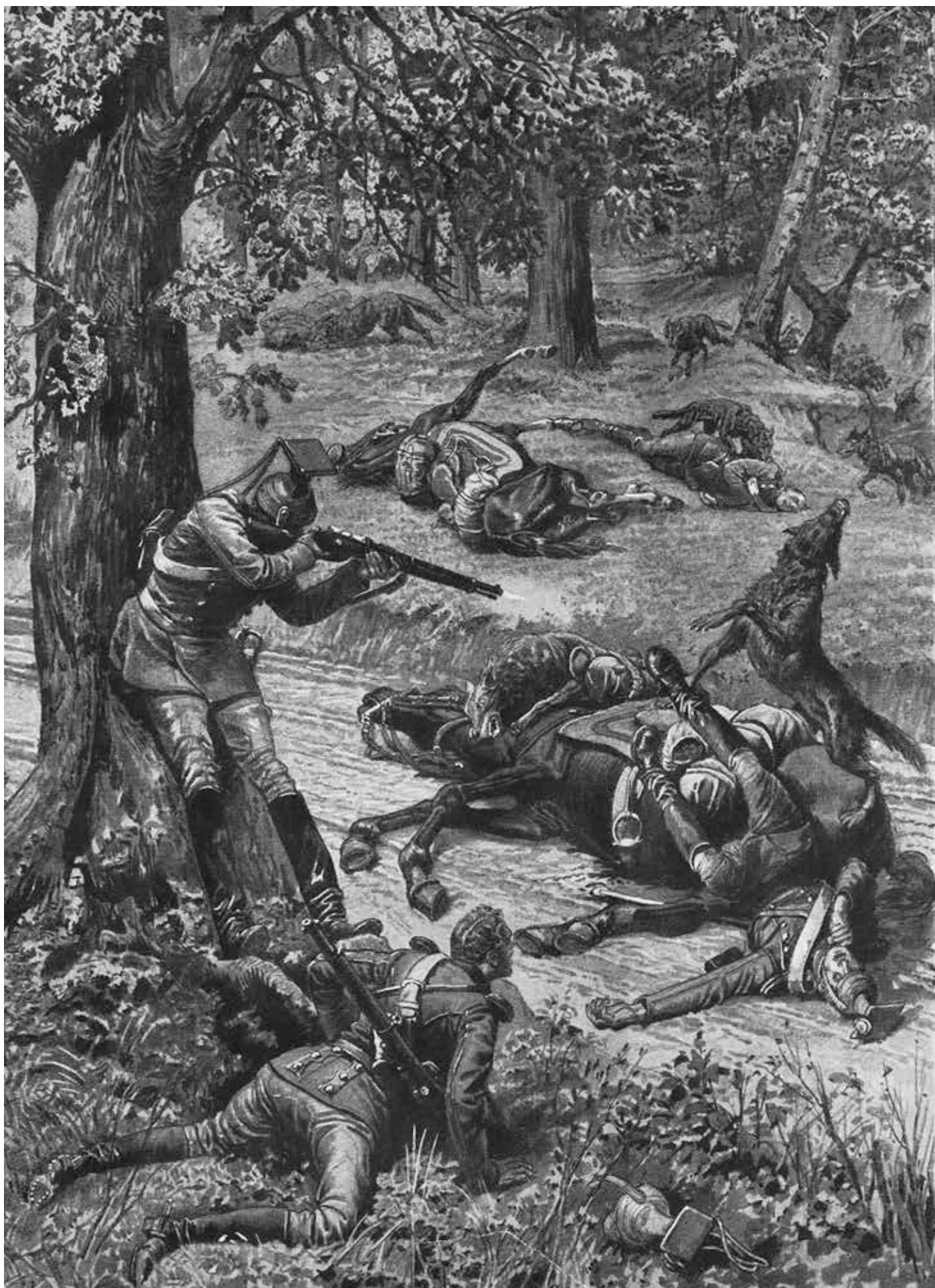
Wolfskuilen

Er zit wel een kern van waarheid in de claim dat oorlog het aantal wolven liet

toenemen, maar dit gebeurde niet omdat ze zich nu naar hartenlust tegood konden doen aan gesneuvelde soldaten. Het lijkt erop dat wolven vooral profiteerden van de wetteloosheid en wanorde in het begin van een oorlog. Dan konden ze ongehinderd vanuit hun kerngebieden – ze leefden bijvoorbeeld min of meer permanent in de Ardennen – naar nieuwe gebieden migreren, mits ze daar konden overleven. De populaties zwermde echter alleen over grotere delen van het land uit als het gewapende conflict buitengewoon groot-schalig en destructief was; denk aan de Honderdjarige Oorlog in Frankrijk (1337-1453), de Dertigjarige Oorlog in de Duitse gebieden (1618-1648), de Engelse invasie van Ierland (1649-1653) en de Tachtigjarige Oorlog. Tijdens zulke ingrijpende conflicten lezen we over toenemende overlast van wolvenroedels.

De verklaring is dat de wolvenjacht dan door de omstandigheden moest worden gestaakt. De jacht was namelijk bijzonder tijdrovend en kostbaar, ongeacht of men drijfjachten hield met meutes jachthonden, wolvenjongen uitgroef, vergiftigde aas neerlegde of wolfskuilen aanlegde: metersdiepe valkuilen met levend aas

In het Bos van Augustów (Polen) schiet een gewonde Duitse soldaat op de wolven die een van zijn kameraden aanvallen (*Le Petit Journal illustré*, 1 november 1914).

erin, waar de wolf niet meer uit kon komen. Ook lijkt het erop dat wolven, flexibel als ze zijn, zich tijdelijk vestigden in de buurt van verwoeste of verlaten dorpen.

Zodra de omstandigheden het toelieten, werd de jacht hervat en werden dus weer premies uitgelooft: als we iets beter naar de cijfers kijken valt op dat het hoogste aantal werd betaald als de oorlog op een laag pitje stond, of zelfs net was afgesloten. De kasselrij van het Brugse Vrije betaalde een topaantal premies in 1493-1494, vlak na het tekenen van een vredesverdrag, en tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621).

Hondsdolheid

Historische bronnen spreken echter niet alleen over het opduiken van wolven tijdens een oorlog, maar vermelden expliciet dat de dieren dan (levende) mensen aanvielen. Dat wolven agressief kunnen zijn, staat buiten kijf. Soms door hondsdolheid – dan valt een dier alles en iedereen aan, en dat blijkt dan ook uit de bronnen. Maar er zijn ook gevallen bekend dat een gezond dier mensen als prooi beschouwde.

Zo hebben volgens een overheidsrapport wolven rond Oudenaarde tussen 1585 en 1588 bijna tweehonderd mensen, grotendeels kinderen, gedood of verwond. Dit gebeurde dus tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Het lijkt er sterk op dat zulke daadwerkelijke aanvallen in oorlogstijd in combinatie met de christelijke perceptie van wolven als ‘het kwade’, het concept creëerden van de wolf als menseneter in oorlogstijd. Maar in vredetijd kwamen de aanvallen ook voor. Of dat meer of minder was dan tijdens oorlogen, waarom wolven dit deden en of er een verband bestond met strenge winters? We beschikken over te weinig gegevens om dat te kunnen vaststellen.

Napoleon

Na het einde van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 werd de uitroeiing van de wolf systematisch voortgezet. Langzaam maar zeker werd het dier teruggedrongen naar relatief dunbevolkte gebieden, zoals de Kempen, de Veluwe, de Ardennen en de Eifel, tot hij hier in de loop van de 19de en begin 20ste eeuw ook verdween. Dit

betekent echter niet dat het geloof in de wolf als ‘oorlogsdier’ daarmee verleden tijd was. Een reeks dodelijke aanvallen op kinderen in de buurt van Roermond in 1810-1811 werd bijvoorbeeld aan de recente militaire campagnes van Napoleon toegeschreven. De wolf in kwestie zou zich op slagvelden in Duitsland met lijken gevoed hebben en zo de smaak te pakken hebben gekregen van mensenvlees. Inmiddels had het verband tussen oorlog en wolven zich zo diep in het collectief geheugen genesteld dat zelfs de uitroeiing van de soort in West-Europa er geen afbreuk aan deed. Kunstenaars en journalisten verspreidden omstreeks 1900 nog altijd het spannende idee dat wolven het slagveld afschuimen om paarden en gewonde soldaten aan te vallen. Het grote verschil met vroeger is dat deze nieuwe verhalen zich in Polen, Roemenië en Rusland afspeelden, waar wolven nog talrijk waren. Het populaire Franse tijdschrift *Le Petit Journal illustré* verhaalde zelfs over patrouilles soldaten die door grote roedels wolven zouden zijn overrompeld en opgegeten.

Fabels

Goed voor de verkoopcijfers, maar uiterst onwaarschijnlijk. Wolven zijn weliswaar opportunisten die een slagveld als makkelijke bron van voedsel zeker niet links zullen hebben laten liggen. Ook het idee dat wolven van oorlog konden profiteren om zich over andere gebieden te verspreiden, berust op waarheid. En als een aanval op een levende mens succesvol is, bestaat de kans dat het dier het opnieuw probeert. De verhalen over wolven die door het eten van lijken actieve mensen-

eters worden en zelfs groepen gewapende soldaten doden, kunnen we echter naar het rijk der fabelen verwijzen. Uit modern biologisch onderzoek maar ook uit historische bronnen blijkt zonneklaar dat wolven zich vooral op individuele en zwakke prooien richten. Personen die zich op een krachtige en zelfverzekerde manier gedragen, bijvoorbeeld omdat zij gewapend zijn, zullen wolven niet aanvallen, omdat het risico te groot is. De Franse historicus Jean-Marc Moriceau heeft uitgebreid onderzocht wie slachtoffer werd van gezonde wolven. Van de volwassenen was meer dan 80 % vrouw (vrouwen droegen zelden wapens), maar het merendeel (bijna 90 %) waren jongens en meisjes jonger dan twintig jaar. In de vroegmoderne tijd en de middeleeuwen moesten zij vaak de kudden hoeden buiten het dorp. Dat maakte hen kwetsbaar.

eters worden en zelfs groepen gewapende soldaten doden, kunnen we echter naar het rijk der fabelen verwijzen. Uit modern biologisch onderzoek maar ook uit historische bronnen blijkt zonneklaar dat wolven zich vooral op individuele en zwakke prooien richten. Personen die zich op een krachtige en zelfverzekerde manier gedragen, bijvoorbeeld omdat zij gewapend zijn, zullen wolven niet aanvallen, omdat het risico te groot is. De Franse historicus Jean-Marc Moriceau heeft uitgebreid onderzocht wie slachtoffer werd van gezonde wolven. Van de volwassenen was meer dan 80 % vrouw (vrouwen droegen zelden wapens), maar het merendeel (bijna 90 %) waren jongens en meisjes jonger dan twintig jaar. In de vroegmoderne tijd en de middeleeuwen moesten zij vaak de kudden hoeden buiten het dorp. Dat maakte hen kwetsbaar.

Sander Govaerts is gastonderzoeker aan de Georg-August Universität Göttingen. Dit artikel is een aangepaste versie van zijn studie ‘Wolves and Warfare in the History of the Low Countries, 1000-1800’, in: *BMGN-Low Countries Historical Review* 137:1 (2022) 4-27.

VERDER LEZEN

► **Wim van Heugten**, *De wolf in de Lage Landen. Een historisch overzicht*, Matrijs, 2023

**MUST
READ**

Burgemeester
Bart De Wever

Het verhaal van Antwerpen

33 historische verhalen over zijn favoriete stad;
van kleine anekdotes tot wereldschokkende gebeurtenissen

★★★★ - *De Standaard*

‘Heerlijke grabbelton van stories die de stad gedurende
de jaren hebben gekleurd’ - *Bart Brinckman*

‘Getuigt van liefde voor de stad’ - *Walter Smits*

pelckmans.nl

P PELCKMANS

amsterdamkalender 2024

Elke dag iets verrassends over Amsterdam

Wie was Bep van Mokum? Waarom heet de Kortjewantsbrug zo? Hoe kom je in Amsterdam aan de lekkerste asperges? Wat verbergt de Weespertrekvaart? Hoe wordt de Zuidas duurzaam? En waar is de Beerenburg geboren?

Je leest het allemaal in de Amsterdamkalender 2024.

Het perfecte decembercadeau

De Amsterdamkalender 2024 is een scheurkalender met elke dag iets wetenswaardigs over Amsterdam: een weetje, een tip, een aankondiging, een bijzonder kunstwerk of een historisch feit. Bovendien met diverse aanbiedingen van Amsterdamse ondernemers.

Koop hem nu bij de boekhandel of online via amsterdamkalender.nu.

ISBN 978-90-9037596-0

www.amsterdamkalender.nu

“...de nu al onmisbare Amsterdamkalender...” *Het Parool over de Amsterdamkalender 2023*

Wat Hitler leerde van de Bierkellerputsch

In 1923 deed Adolf Hitler in München met geweld een greep naar de macht. De coup mislukte en Hitler kwam in de gevangenis. Daar kwam hij tot een belangrijk inzicht. **Ivo van de Wijdeven** gaat na wat er in München gebeurde en welke les Hitler daaruit trok.

Op 8 november 1923 ontstond er rond acht uur 's avonds tumult in de Bürgerbräukeller in München. Gustav Ritter von Kahr, de hoogste baas van de deelstaat Beieren die streefde naar afscheiding van de rest van Duitsland, was bezig aan een redevoering hierover. Er waren drieduizend toehoorders. Hij onderbrak zijn toespraak toen mannen met stalen helmen binnenstormden en een zwaar machinegeweer de zaal in rolden. Het publiek klom joelend op de banken om alles goed te kunnen zien. Een driftig gebarende man met een klein snorretje stapte binnen, geflankeerd door twee gewapende lijfwachten. Hij ging op een stoel staan om de aanwezigen toe te spreken, maar kon zich door de herrie in de zaal niet verstaanbaar maken. Toen de man met zijn Browning-pistool in het plafond schoot, werd het stil. Hij verklaarde dat de zaal door zeshonderd gewapende mannen was omsingeld. De regering van Beieren, voltallig aanwezig, was afgezet en dit was het begin van een nationale revolutie: 'De jodenregering in Berlijn en de novembercriminelen van 1918' moesten het veld ruimen. Adolf Hitler deed een greep naar de macht.

Mannen met stalen helmen stormden binnen en rolden een zwaar machinegeweer de zaal in

Duitsland bankroet

Duitsland verkeerde op dat moment in crisis. Politiek, economisch en maatschappelijk liep het mis. Omdat de jonge Weimarrepubliek de na de Eerste Wereldoorlog opgelegde herstelbetalingen niet meer kon voldoen, had Frankrijk met Belgische hulp aan het begin van het jaar het Ruhrgebied bezet. De Duitse regering organiseerde 'passief verzet' en betaalde het loon van stakende arbeiders, door op grote schaal geld bij te drukken. Zo ontstonden hoge werkloosheid en hyperinflatie, die weer grote sociale onrust veroorzaakten. In opdracht van de democratisch gekozen rege-

ring drukte het leger een communistische revolutie de kop in. En intussen ging Duitsland bankroet. Berlijn gaf daarom in de herfst het passieve verzet tegen de bezetting van het Ruhrgebied op. Beieren, een bolwerk van extreemrechtse nationalisten en reactionairen, was het daar niet mee eens en greep het besluit aan om de noodtoestand uit te roepen, en een rechts driemanschap met uitzonderlijke bevoegdheden aan te stellen onder leiding van *Staatskommissar Kahr*.

Mars op Rome

Hitler was razend, hoewel Kahr er soortgelijke politieke ideeën op nahield als hij. Hitler had zich in de voorafgaande jaren opgewerkt tot partijleider in de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP). In vurige redes in thuisbasis München spuide hij al het hele jaar felle kritiek op Berlijn, op de politici die in november 1918 het Duitse leger 'een dolk in de rug hadden gestoken' door te capituleren, en op de herstelbetalingen. Hij beloofde zijn volgelingen een 'nationale revolutie'. Hij had hierbij het beeld van de 'zwarthemden' voor ogen, de volgelingen van Benito Mussolini die een jaar eerder naar Rome waren gemarcheerd om daar de macht te grijpen. Dit lukte doordat koning noch leger hun een strobreed in de weg legde, maar de nazi's waren diep onder de indruk van deze in hun ogen effectieve aanpak. Hitler wilde munt slaan uit de onvrede in Duitsland en had vergelijkbare plannen. Maar Kahrs dictatoriale driemanschap dreigde hem de wind uit de zeilen te nemen. Hitler had het idee dat de zaak hem uit handen glipte. De 'bruinhemden' van de Sturmabteilung (SA) van de NSDAP moesten nú in actie komen voor het te laat was. Wat later de Bierkellerputsch zou gaan heten, was een haastig geïmproviseerde vlucht naar voren.

Oorlogsheld Ludendorff

Meteen nadat hij met zijn SA'ers de Bürgerbräukeller was binnengevallen, presenteerde Hitler triomfantelijk zijn plannen. Hij zou zelf een nieuwe nationale regering in Berlijn gaan leiden. Oud-opperbevelhebber en oorlogsheld Erich Ludendorff, die in 1920 bij de Kapp-putsch de Weimar-regering omver had proberen

2

1

te werpen, stond aan zijn kant en werd, zoals Hitler pochte, 'leider en chef met dictatoriale bevoegdheden van het Duitse nationale leger'. Het driemanschap in München mocht Beieren blijven besturen. Buiten de bierhal bezette de SA het hoofdkwartier van de Reichswehr en het hoofdbureau van politie. Maar de putschisten vergaten de telefooncentrale van de stad en het lukte hen niet om de kazernes en regeringsgebouwen in bezit te krijgen. Tegen Hitlers verwachting in kozen het leger en de politie niet zijn kant. De Beierse autoriteiten kregen zo kans om korte metten te maken met de coup. De mannen van het driemanschap hadden de Bierkeller mogen verlaten op hun woord van eer als officieren, maar zij schakelden direct het leger en de politie in tegen Hitler. Een nationale revolutie was hen te gortig. Tegen de ochtend leek de nog maar net begonnen staatsgreep

4

3

Und Ihr habt doch gesiegt!

1. Hitler in 1923 (Library of Congress).
2. Erewacht voor de in 1923 'gevallenen kameraden' in München, ca. 1932-4 (NARA Washington).
3. In 1938 werd de Bierkellerputch van 15 jaar eerder herdacht met deze ansichtkaart. De tekst verwijst naar een uitspraak van propagandaminister Joseph Goebbels, dat de staatsgreep uiteindelijk wél geslaagd was (Wikimedia Commons).
4. Hitler bij het verlaten van de gevangenis in Landsberg am Lech, 1924 (Metropolitan Museum New York).

mislukt, maar Hitler verklaarde dat hij desnoods met gevaar voor eigen leven door zou zetten. Na overleg met Ludendorff kondigde hij ineens een mars door de stad richting Berlijn aan, naar Mussolini's voorbeeld. Hitler hoopte zo de bevolking achter zich te krijgen, waarna leger en politie gezien de geestdrift van de massa en de aanwezigheid van de populaire Ludendorff niet meer zouden durven ingrijpen.

Arm uit de kom

Het liep anders. Een stoet van ongeveer tweeduizend gewapende aanhangers vertrok onder aanvoering van Hitler maar stuitte bij de Feldhernhalle op een politiecordon. Wie het eerst schoot, is nooit opgehelderd. Na een kort maar hevig vuurgevecht lagen

zestien coupplegers, vier agenten en een toevallige voorbijganger dood op straat. De andere putschisten werden gearresteerd of sloegen op de vlucht. Hitlers staatsgreep was voorbij. Zelf was de aanvoerder ternauwernood ontkomen aan de politiekogels. Met zijn linkerarm uit de kom vluchtte hij naar de villa van een bevriend stel iets ten zuiden van München. Hitler zag de toekomst somber in: hij maakte een 'politiek testament' op en de vrouw des huizes beweerde later dat ze hem ervan had weerhouden om zelfmoord te plegen met zijn Browning, al zijn voor dat laatste geen bewijzen. Toen de politie Hitler twee dagen later had opgespoord – hij ging gekleed in een wit nachtgewaad en had zijn linkerarm in een mitella – was hij neerslachtig. De couppleger werd vastgezet in de gevangenis van het Beierse stadje Landsberg am Lech, zo'n zestig kilometer ten westen van München. Zijn politieke carrière leek voorbij.

Hitler noemde de gevangenis 'mijn hogeschool op kosten van de staat'. Hij dacht na over zijn 'herintreden' in de politiek en werkte aan zijn boek *Mein Kampf*

Rechtszaak als podium

In München keerde de rust weder. Kahr en de andere heren van het driemanschap waren begin 1924 door Berlijn uit hun ambt ontheven. Beieren werd weer bestuurd door een normale burgerregering. De NSDAP werd in heel Duitsland verboden, maar Hitlers aanhangers bleven hem trouw. Invloedrijke personen in het conservatieve establishment die dachten Hitler voor hun karretje te kunnen spannen, vroegen zich af hoe ze zijn politieke carrière weer nieuw leven in konden blazen.

Het proces tegen de kopstukken van de Bierkellerputsch voor de rechtbank in München bleek in dat opzicht een godsgeschenk. Daarin stonden alle schijnwerpers op Hitler gericht en die speelde de hoofdrol met verve. Hij gebruikte de rechtszaak, die een maand duurde, als podium voor zijn propaganda. Hitler verheerlijkte zijn eigen leidende rol in de coup poging, die volgens hem volkomen gerechtvaardigd was.

De conservatieve rechters in München legden hem geen strobreed in de weg. Hitler kon in de rechtszaal doen en laten wat hij wilde. Na zijn eerste vier uur durende verdedigingsrede hoorde hij een van de rechters zeggen: 'Toch een fantastische kerel, die Hitler!'. De verdachte mocht persoonlijk een reeks getuigen uitgebreid aan de tand voelen en schildte zo *en plein public* een appeltje met Kahr en andere politieke tegenstanders. Een rechtbankverslaggever bestempelde het proces als 'politiek carnaval'.

Op 1 april 1924 werd het vonnis uitgesproken. Ludendorff werd vrijgesproken, wat hij opvatte als een belediging. Hitler en drie andere nazi-kopstukken werden veroordeeld voor hoogverraad maar kregen toch slechts vijf jaar cel en een boete van tweehonderd goudmark. De andere verdachten kwamen weg met nog

lichtere straffen. Het vonnis rammelde aan alle kanten. De vier dode politieagenten werden bijvoorbeeld helemaal niet genoemd, net zo min als plannen om standrechtelijke executies uit te voeren en Joodse eigendommen in beslag te nemen. Rechtbankpresident Georg Neithardt kreeg felle kritiek van de regering in Berlijn. Al snel bleek dat hij ook nog eens een ongunstig proces verbaal van Ludendorffs eerste verhoor had vervangen door een waaruit moest blijken dat de generaal helemaal niet op de hoogte was geweest van de plannen van de putsch. Zelfs de conservatieven in Beieren waren verbaasd en ook wel verontwaardigd over dit onreglementaire proces.

Mein Kampf in Landsberg

Hitler moest terug naar Landsberg om er zijn straf uit te zitten. De gevangenis werd overspoeld met cadeaus, bloemen en steunbetuigingen voor de gevangene. Bezoekers liepen de deur plat. De NSDAP was weliswaar verboden, maar het proces had Hitler nationale faam bezorgd en zijn aanhangers tuigden een heuse Führer-cultus op.

Zijn cel had meer weg van een hotel dan van een gevangenis. Hitler genoot alle mogelijke voorrechten. Hij had een ruime kamer met een weids uitzicht, waar hij de dag doorbracht in een rieten schommelstoel met het lezen van de bergen post en van talloze boeken – van Marx tot Bismarck. Hitler noemde de gevangenis 'mijn hogeschool op kosten van de staat'.

Toch nam hij in Landsberg ook de tijd om na te denken over zijn 'herintreden' in de politiek als hij zijn straf had uitgezeten. Aan een groot bureau werkte Hitler aan zijn boek *Mein Kampf*, waarin hij zijn wereldbeeld en zijn ideeën over de toekomst van Duitsland uiteenzette.

Toen Hitler op 20 december 1924 vervroegd werd vrijgelaten – het conservatieve establishment vond hem bruikbaar buiten de gevangenis –, keek hij terug op de Bierkellerputsch als een belangrijke les: hij had toen geprobeerd een 'nationale revolutie' te bewerkstelligen met wapens, door een gewelddadige coup. Maar dat had niet gewerkt. Hij was er inmiddels van overtuigd geraakt dat de weg naar de macht moest lopen via propaganda en mobilisering van de massa. Toen het verbod op zijn partij begin 1925 weer werd opgeheven, boekte Hitler daarmee al snel zoveel electoraal succes dat hij geen staatsgreep meer nodig had.

Ivo van de Wijdeven is historicus en analist. Hij schreef onder meer *De macht van het verleden* (Unieboek/Spectrum).

VERDER LEZEN

- Ian Kershaw, *Hitler. De biografie*, Spectrum, 2012
- Verder lezen over het rechts-revolutionaire verleden van oud-opperbevelhebber Erich Ludendorff, en benieuwd hoe München een broeiest werd van rechts-radicalen? Scan de QR-code om het artikel te lezen dat Ivo van de Wijdeven eerder schreef over de Kapp-putsch, of ga naar <https://geschiedenismagazine.nl/kapp-putsch>

Granuaile

Piraat, clanleider, militair aanvoerder, politieke rebel... én vrouw

Ze is de geschiedenis ingegaan onder haar Engelse naam Grace O'Malley, maar staat in haar eigen Ierland beter bekend als Granuaile. Ze leefde van 1530 tot 1603, was een creatief ondernemer die met haar eigen roofschepen de zeeën onveilig maakte, en is een belangrijk symbool geworden van het verzet van de archaische Gaelische wereld tegen de meedogenloze kolonisatiepolitiek van de Engelse koningin Elizabeth I. Hoe kan een vrouw in die tijd zo'n buitengewoon avontuurlijk leven hebben geleid? **Alban van der Straten** legt het uit.

Granuaile was het enige kind van Eóghan Dubhdara, opperhoofd van de clan Uí Mháille (ofwel O'Malley), en zijn vrouw Maeve. De clan had zijn thuisbasis op de kliffen en in de baaien aan de westkust van Ierland, bij Clew Bay en Achill Island in het huidige county Mayo. Als kind kon Granuaile al zeilen als de beste. Ze kreeg een goede opleiding, zoals opvallend veel meisjes uit de elite in de Tudortijd: uit bronnen blijkt dat ze het Latijn beheerste. Op haar zestiende trouwde ze met Donal O'Flaherty, de erfgenaam van het naburige Connemara (in het huidige county

Galway), waarheen ze hem volgde. Ze kregen drie zonen maar een huismoeder werd ze niet. Terwijl haar man met zijn krijgers bruut tekeering in de wijde omgeving, leidde zij haar piraten in plundertochten over zee.

Nadat Donal begin jaren 1560 tijdens een schermutseling met een naburige clan om het leven kwam, keerde zij naar Clew Bay terug. Granuaile volgde haar inmiddels overleden vader op als clanleider en zette haar piratenactiviteiten voort. Vele O'Flaherties volgden haar naar Clew Bay, evenals leden van andere clans. Ze bezat kennelijk charisma en ook politieke flair.

Dubbele erfenis

Haar eigen lef, veerkracht, leiderschapskwaliteiten en andere talenten zijn onmiskenbaar, maar ze verklaren niet alles.

Hoe Granuaile eruit zag, is onbekend. Hierboven afgebeeld is een moderne fantasie (foto Shutterstock). Hieronder de ruïne van haar fort op Clare Island (foto 19de eeuw, National Library of Ireland via Wikimedia Commons).

Ook Granuailes hoge afkomst hielp mee aan haar succes. Haar erfenis was bijzonder: forten, land, schepen, vee en andere materiële rijkdommen, maar ook de maritieme traditie van de Uí Mháille. De O'Malleys haalden hun inkomen en macht deels uit hun heerschappij op zee, wat vrij uniek was in Ierland. Met hun Ierse galeien, grote schepen met een mast en dertig riemen, voerden ze oorlog met naburige clans en dreven handel met overzeese gebieden. Ze beheersten vanuit vestingen langs de kust het clangebied en de baaien; ze hie-

ven tol voor schepen die er aanlegden en trokken er zelf als piraten op uit.

Deze traditie moet Granuaile als kind zijn ingeprent, wat betekent dat ze beschikte over een dubbele erfenis: een vloot van zeewar-dige schepen én kennis van kusten en zeeroutes. Ze maakte hier gedurende haar hele carrière uitvoerig gebruik van, en niet alleen om andere schepen te overvallen en afzetmarkten voor haar buit te vinden. Zo voer ze naar Schotland om er huurlingen te werven in de Highlands, voor haar eigen oorlogen of tegen betaling voor

bevriende clans. Ook het traditionele Gaelisch recht, dat in Ierland tot ca. 1600 van kracht was, werkte mee bij Granuailes ontplooiing. Dit recht was uniek in die zin dat het ondanks modernisering van

lijke clanleider. Eenmaal nam ze zelfs bezit van een fort van Bourke, om hem vanaf de top van de vestingmuren haar scheiding mede te delen. Ze maakten het evenwel weer goed en Granuaile kreeg

over een onderhoud dat hij had met Granuaile. Die gokte op dat moment kennelijk dat ze haar belangen het beste waarborgde door zich (tijdelijk) aan de Engelsen te verbinden. Sidney vond haar geduchte reputatie de moeite van het vermelden waard: 'Er kwam ook een zeer vrouwelijke zeekapitein naar mij toe, Granny Imallye genaamd, en zij bood mij haar diensten aan, waar ik haar ook bevelen zou, met drie galeïen en tweehonderd krijgers, hetzij in Schotland of in Ierland. Zij bracht haar man met zich mee, want zij was zowel over zee als over land veel meer dan zijn evenknie... Zij was een beruchte vrouw in alle kuststreken van Ierland.'

Verkocht aan de Engelsen

Granuaile leefde in een chaotische tijd, toen het Gaelische verzet tegen de toenemende macht van de Engelsen in Ierland begon. De Engelse bezetting bleef lange tijd hoofdzakelijk beperkt tot Dublin en omstreken. Maar onder koningin Elizabeth I (die regeerde van 1558 tot 1603) zette Londen de kolonisatie in een hogere versnelling. Vanuit Dublin drongen haar vertegenwoordigers dieper door in het binnenland om het Ierse verzet neer te slaan en met gewelddadige campagnes hun gezag te doen gelden. Ze legden de Engelse wet op en namen de grond over. De clans bleven intussen ook elkaar aanvallen en sloten soms bondgenootschappen met de Engelsen als het even goed uitkwam in de onderlinge strijd. De wanorde bood een kans aan avonturiers en intriganten, mensen die doorhadden hoe in dit soort troebelen te manoeuvreren om er zelf voordeel van te hebben. Kennelijk was het ook voor de onverschrokken

Granuaile leefde in een chaotische tijd, toen het Gaelische verzet tegen de toenemende macht van de Engelsen in Ierland begon

de 5de eeuw en ondanks het dominante katholieke geloof enkele elementen van het neolithische matriarchaat had behouden. Zo gaf het de vrouw recht op een derde van de nalatenschap van haar echtgenoot en kon het huwelijk door beide echtelieden worden herroepen.

'Een beruchte vrouw'

Granuaile benutte de kansen die ze kreeg. Na de dood van Donal hertrouwde ze met Richard Bourke, clanleider in een ander deel van Mayo, en ze aarzelde bij beide echtgenoten niet hen te overschaduwen door op te treden als een onafhankelijke

vervolgens tijdens een zeereis een laatste zoon, Tibbott.

Granuaile en Bourke vochten gezamenlijk om de overhand in Mayo te verkrijgen en vervolgens te verdedigen. Ze keerden zich hierbij geregeld tegen Engelse troepen, die tijdens de regering van koningin Elizabeth I steeds verder doordrongen in Ierland.

Dat Granuaile in deze strijd zeker geen ondergeschikte rol speelde, blijkt uit een verrassende hoek: Lord Deputy Sir Henry Sidney, de door Elizabeth I aangestelde gouverneur van Ierland, vertelt in 1577 in een brief

Bronnen van de vijand

De 16de-eeuwse Gaelische samenleving kende een rijke mondelinge traditie, maar bijna iedereen was zo goed als analfabeet. Er zijn dan ook weinig geschreven Ierse bronnen over Granuaile en de schaarse kronieken maken niet of nauwelijks melding van haar. Een patriarchale reflex? Patriottistische weerzin tegen een vrouw die het met de vijand op een akkoordje had gegooid? Een simpele nalatigheid? Dat is moeilijk na te gaan, maar Granuaile wordt tegenwoordig wél in Ierland herdacht: als een nationale heldin die zich tegen de Engelsen verzette. Zo inspireerde ze liederen, theaterproducties en tv-films, mini-series en documentaires en is ze onderdeel van lesprogramma's.

De verhalen die haar imago van buitengewoon krachtige vrouw ondersteunen komen uit de verteltraditie, én uit Engelse archieven: in hun verslagen noemen Elizabeths ambtenaren en militairen deze opmerkelijke Ierse vrouw geregeld. Militair gouverneur Bingham bijvoorbeeld noemde haar in een brief in haar eentje 'de aanstichter van alle opstanden in deze provincie gedurende 40 jaar'. Andere belangrijke elizabethaanse bronnen hebben het over haar stoutmoedigheid en schaamteloosheid, noemen haar de 'hoofdcommandant en aanvoerder van dieven en moordenaars op zee'. Misschien niet altijd even complimenteuzes, maar Granuailes nagedachtenis zou zonder deze verslagen van de vijand waarschijnlijk zijn gereduceerd tot wat strofen in oude volksliedjes.

Standbeeld van Granuaile, Westport House, County Mayo (foto Suzanne Mischysyn / CC BY-SA 2.0 Wikimedia Commons).

De route van de Armada, met scheepswrakken voor onder andere de kust van Ierland (gravure 1590, Royal Museums Greenwich).

Granuaile en de schipbreukelingen van de Spaanse Armada

Voorjaar 1588 stuurde de Spaanse koning Filips II een grote vloot naar Vlaanderen om er troepen op te pikken die in het zuiden van Engeland een invasie moesten gaan uitvoeren. Dit mislukte: schepen van de Republiek blokkeerden de havens en de Armada werd vervolgens door Engelse oorlogsschepen aangevallen en uiteengeslagen. Achtervolgd door de Engelsen vluchtte wat restte van de Armada door het Kanaal naar het noorden, en probeerde uiteindelijk via de Atlantische Oceaan langs Schotland en Ierland naar huis terug te keren. Dat werd een ramp.

Niet minder dan 26 schepen leden schipbreuk op de westkust van Ierland, waaronder twee bij het grondgebied van de O'Malleys: de El Gran Grin (1160 ton en 329 man) en de San Nicolas Prodaneli (834 ton en 355 man).

Wat er toen gebeurde, is een mysterie. Onze enige geschreven bronnen, namelijk Engelse ambtenaren en kroniekschrijvers, melden dat de bemanning verdronk of gedood werd door de oorlogszuchtige O'Malleys. Maar dat valt te betwijfelen: de bevooroordeelde Engelsen schoven de Gaelische 'barbaren' altijd van alles in

de schoenen. Bovendien bestaan er geen plaatselijke verhalen die op zo'n slachtpartij wijzen. De O'Malleys hadden er juist alle belang bij deze katholieke, anti-Engelse schipbreukelingen bij te staan, maar zullen daar geen ruchtbaarheid aan hebben willen geven gezien de onbarmhartige maatregelen tegen collaboratie. Een verhaal luidt dat Granuaile haar vloot en haar kennis van de zeeroutes naar Spanje gebruikte om de overlevenden thuis te brengen (na ze naar behoren te hebben geplunderd?). Van de mogelijke scenario's is dit misschien nog het waarschijnlijkst.

Granuaile een kolfje naar haar hand, hoewel ze soms tegenslag kende. Zo werd ze in 1577 of 1578 gevangengenomen door een vijandige clan die haar vervolgens verkocht aan de Engelsen. Ze zat anderhalf jaar in de gevangenis en hervatte na haar vrijgelating haar maritieme plundertochten en de strijd op het land. Ze was bereid te vechten om haar eigen,

ongetemde levensstijl en de belangen van haar clan te verdedigen. Gaandeweg breidde ze zo haar macht uit tot buiten de betrekkelijk nauwe grenzen van haar clanterritorium.

Armada

Haar doelwit onder de Engelsen was vooral de meedogenloze Sir Richard

Bingham. Hij was tussen 1584 en 1597 de militaire gouverneur van de provincie Connacht, waar Mayo en Galway deel van uitmaakten. Granuaile leidde een machiavellistisch schaakspel tegen hem, waarbij ze gespeelde loyaliteit afwisselde met bloedige verrassingsaanvallen, en juridische manoeuvres met grootschalige rebellie tegen de Engelse repressie.

In 1589 kwam ze hard met Bingham's troepen in botsing. Aanleiding was het vergaan van twee afgedreven schepen van de Spaanse Armada vlak voor de kust bij de O'Malleys (zie kader). De Engelse autoriteiten beweerden dat familieleden van Granuaile de schipbreukelingen hulp hadden geboden. Begin 1589 stuurde Bingham een ploeg van 250 man naar de kust om de Ieren te arresteren. Na een tussenstop bij Granuaile's belangrijkste fort in Carraigahowley vond de expeditieleider samen met 25 van zijn mannen in een hinderlaag de dood. Er ontstond een opstand waarbij Granuaile de Aran-eilanden over zee aanviel (waarom precies die is onbekend), terwijl haar zoon Tibbott en zijn bondgenoten de Engelsen tot aan de muren van Galway achtervolgden, waarop die wel moesten onderhandelen.

Zonder aarzelen viel ze haar zoon met haar galeien aan, plunderde zijn landerijen en liet zijn mannen vermoorden

Bingham zinde op wraak. Hij liet Granuaile's oudste zoon Owen vermoorden, en nam Tibbott gevangen. Wederzijdse plunderingen volgden elkaar in ijltempo op tot Granuaile opnieuw vastgezet werd. Opmerkelijk genoeg wist ze alweer vrijgelaten te worden – ook hier weten we niet hoe – en hervatte ze haar piraterijactiviteiten. Ook Tibbott kwam vrij. Een paar maanden lang leek de oude orde hersteld maar in 1591 raakte Granuaile betrokken bij een nieuwe opstand samen met Tibbott. De overmacht was echter te groot en ze moest zich terugtrekken op de eilanden in Clew Bay. Hier vernam ze dat haar derde zoon Murrough een verbond met Bingham had gesloten. Zonder aarzelen viel ze hem met haar galeien aan, plunderde zijn landerijen en liet zijn mannen vermoorden. Maar langzamerhand kon Bingham haar insluiten en in 1593 vielen Engelse schepen

Piratenkoninginnen van het noorden

In de loop der eeuwen zijn er behalve Granuaile nog andere vrouwelijke piraten en kapers actief geweest in de noordelijke zeeën. We noemen er drie: een Bretoense, een Engelse en een Zweedse.

Edelvrouw **Jeanne de Belleville** kwam in opstand tegen de koning van Frankrijk toen deze in 1343 haar man, de machtige Bretonse heer Olivier de Clisson, op verdenking van verraad zonder proces liet executeren. Ze verkocht haar bezittingen en richtte een militie op om het koninklijke fort van Brest te plunderen. Voorts rustte ze drie schepen uit waarmee ze uit wraak negen maanden lang het Kanaal afschuurde. Nadat ze haar toevlucht had gezocht in Londen, trouwde ze er met Gauthier de Bentley, leider van Engelse expeditietroepen die Bretagne te vuur en te zwaard zouden verwoesten als onderdeel van de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) tussen Engelse en Franse vorstenhuizen.

Mary Wolverston was dochter en echtgenote van 'Sea Dogs', kapers en piraten die aan het eind van de 16de eeuw aasden op de Iberische zeehandel. Meestal ging dit met de stilzwijgende toestemming van koningin Elizabeth I,

maar Mary Wolverston werd toch beschuldigd van piraterij toen in 1582 een Spaans galjoen, de Santa Maria de San Sebastián, werd geplunderd nabij het landhuis van haar familie in Falmouth, Cornwall. Gelukkig voor haar had haar man John Killigrew net als bijvoorbeeld de roemruchte Sea Dog Francis Drake goede connecties aan het hof en slaagde hij erin zich te laten benoemen in de onderzoekscommissie... Mary kreeg een koninklijk pardon, terwijl haar twee handlangers werden opgehangen.

Redersvrouw **Ingela Gathenhielm** ondersteunde jarenlang haar man, de manke kaper Lars Gathenhielm. Hij zette tijdens de Grote Noordse Oorlog (1700-1721), een conflict om de macht over de Oostzee tussen Zweden en een coalitie met onder andere Rusland, een groot kaapvaart- en piraterijbedrijf op touw. Het bedrijf, met Göteborg als uitvalsbasis, was zo succesvol dat de haven al snel de bijnaam 'Gatheborg' kreeg. Toen Lars in 1718 overleed, nam Ingela het bedrijf over en breidde ze het verder uit. Ze verkocht haar buit in Duinkerken om indiscrete vragen te vermijden. Na de oorlog hertrouwde ze en investeerde ze met succes in verschillende respectabele havenbedrijven in Göteborg.

Clew Bay binnen. Tibbott werd weer in de boeien geslagen en haar vloot in beslag genomen.

Geen buiging

Granuaile, inmiddels 63, liet het er niet bij zitten en besloot haar zaak in Londen te bepleiten. Buitengewoon zelfverzekerd schreef ze naar koningin Elizabeth en voer zelfs in 1593 naar haar toe om persoonlijk met haar te onderhandelen. Deze ongewone piraat en rebel vond haar weg in Westminster en mocht inderdaad op audiëntie komen. Granuaile weigerde naar verluidt om een buiging voor de koningin te maken en de titel van gravin te ontvangen; beide vond ze ongepast onder gelijken. Maar daar kwam ze mee weg. Vermoedelijk was Elizabeth nieuwsgierig naar deze andere vrouwelijke leider in een mannenwereld. Hoe dan ook, Granuaile verkreeg de vrijlating van Tibbott en toestemming om haar vloot

weer te gebruiken. Als tegenprestatie werd van haar verwacht dat ze met de Engelse autoriteiten zou samenwerken bij bepaalde acties tegen rebellen. Realistisch deed ze water bij de wijn en ging ze hiermee akkoord.

Eenmaal terug in Mayo bleven Bingham en zijn collega's echter agressief, waarop Granuaile in 1595 ontevreden opnieuw naar Londen reisde om af te dwingen dat het akkoord werd gerespecteerd. Dit leverde niets op en ze keerde terug naar haar oude bestaan als zeeschuimer in Clew Bay. In 1597 voer ze nog, op haar 67ste. Ze stierf in 1603, hetzelfde jaar als Elizabeth. Tibbott kon uiteindelijk een compromis met de Engelsen vinden en werd onder hun bewind de machtigste clanleider van Mayo.

Alban van der Straten is historicus. Van hem verscheen *Piraten van de Noordzee Een verborgen geschiedenis van Brest tot Bergen* (Lannoo, 2020).

30 september 2023

17 maart 2024

¡Adios Españoles!

**Het
Beleg
van
Coevorden
1592**

Stedelijk Museum Coevorden

sm©

museumcoevorden.nl

mede mogelijk gemaakt door

het
cultuurfonds

Gemeente
Coevorden

NEDERLAND 1800–2000

PETER VAN DAM

HOOG SPEL

MARCEL METZE

Marcel Metzke, *Hoog spel. De politieke biografie van Shell* (Amsterdam 2023) Balans, 576 blz., €34,95

Nog niet zolang geleden schaaarden mensen brandstofgigant Shell in een rijtje bedrijven waar Nederland trots op zou moeten zijn. Dat beeld kantelt nu duidelijk is dat de fossiele industrie een aanzienlijk aandeel heeft in klimaatverandering en bovendien kennis daarover onder de pet probeerde te houden. Onderzoeksjournalist Marcel Metzke draagt met dit boek bij aan een kritischer oordeel door met een team van onderzoekers juist de politieke dimensie van de geschiedenis van Shell uit te diepen. *Hoog spel* begint bij de nauwe samenwerking tussen de koloniale bestuurders en de oliepijoniers en beschrijft het internationale steekspel om oliebronnen, transport en markten waarin Shell als één van de grote spelers boven kwam drijven. Vervolgens laat Metzke zien hoe de onderneming ook na de Tweede Wereldoorlog steeds op de grens van het toelaatbare werkte. Het bedrijf slaagde er met behulp van technische expertise, gehaaide juristen, brandstof als pressiemiddel en goede contacten met politici in, het speelveld naar zijn hand te zetten. Metzke concludeert dat Shell zich de afgelopen jaren van de samenleving heeft afgewend. Was de bedrijfstop in de jaren 1990 nog op zoek naar een constructieve relatie met de bredere maatschappij, nu beziet de bedrijfsleiding de wereld volgens Metzke vooral als een opeenstapeling van bedrijfsrisico's. Met het oog op de hoognodige energietransitie is dat een weinig hoopgevend, maar wel belangrijk inzicht.

Elke Weesjes, *Mama las Marx. Communistische gezinnen in naoorlogs Nederland* (Zutphen 2023) Mazirol Pers, 296 blz., €24,99

Communisten waren in naoorlogs Nederland een kleine, maar buitengewoon zichtbare minderheid. Ze sprongen in het oog met hun op sommige punten sterk afwijkende opvattingen en leefwijze. Bovendien waren veel mensen tijdens de Koude Oorlog bang voor een vijfde kolonne van de Sovjet-Unie. Ook in de geschiedschrijving hebben communisten betrekkelijk veel aandacht gekregen. Sommige historici wilden afrekenen met hun eigen communistische familieverleden, anderen vielen voor de romantiek (en tragiek) van de overtuigde buitenstaanders. Elke Weesjes stelt het gezinsleven in communistische kring centraal. Op basis van interviews met kinderen die in communistische gezinnen opgroeiden, corrigeert ze het beeld van een rigide en kille leefwereld waarin alles ondergeschikt was aan de ideologische overtuiging. Het aantal gevoerde interviews is beperkt en veel gesprekspartners kiezen ervoor de positieve kanten van hun gezinsleven uit te lichten. Toch komen waardevolle inzichten naar voren. De gesprekken maken de doorwerking van internationale gebeurtenissen als de val van de muur en de grenzen van de invloed van

politiek op het dagelijks leven duidelijk. Arbeidersgezinnen hadden het lange tijd niet breed en communistische gezinnen hadden het vaak nog krappier omdat communisten moeilijk aan werk kwamen. Toch onderschreven ook communistische ouders de burgerlijke norm van gezinsuitjes en gezelligheid rondom de feestdagen. Politiek was altijd aanwezig, maar bepaalde niet alles.

Marchien den Hartog, *Thuis op wielen. Een eerherstel voor de sleurhut* (Zutphen 2023) Walburg Pers, 216 blz., €27,50

De caravan is misschien wel hét symbool voor de naoorlogse Nederlandse welvaart: met de auto op vakantie in de omliggende landen werd een vanzelfsprekendheid. Nederlanders kozen massaal voor een 'thuis op wielen' als verblijf. Nog altijd heeft Nederland de hoogste caravandichtheid. Tientallen jaren fotografeerde journalist Gé van der Mark caravans en hun gebruikers. Hand in hand met de digitalisering van die foto's voor het Nationaal Archief schreef Marchien den Hartog dit veelzijdige boek over Nederlanders en hun caravans. Bekende clichés over ANWB-leden en de pindakaas in de voorraadkast staan naast verhalen over kampeerpioniers, caravanbouwers en de organisaties die hand in hand met de sleurhut opkwamen. Verfrissend is ook de keuze van Den Hartog om de aantrekkingskracht van de caravan niet meewarig af te doen, maar middels gesprekken met kampeerders hun plezier en enthousiasme naar voren te brengen.

Corine Nijenhuis, *Een nieuwe tijd. Zeeland na de ramp* (Utrecht 2023) Alfabet, 368 blz., €22,99

Zeventig jaar na de Watersnoodramp in Zeeland vertelt Corine Nijenhuis niet opnieuw het verhaal van die ramp zelf, maar onderzoekt ze hoe Zeeland door de Watersnoodramp is veranderd. 1.836 mensen en tienduizenden dieren lieten het leven. Wie die de ramp overleefde, keerde terug naar een ander land. De grenzen tussen water en land waren verschoven, nieuwe ecosystemen ontstonden door de afsluiting van zeearmen in het kader van de Deltawerken. Bestuurders grepen de ramp aan om Zeeland opnieuw in te richten, waardoor hele dorpen van de kaart verdwenen en sociale verhoudingen verschoven. Nijenhuis brengt dit in beeld door bijzondere verhalen uit te diepen, zoals de geschiedenis van het dorpje Capelle, dat na de ramp werd 'bevroren', waardoor niemand zich er meer mocht vestigen. Tussendoor doet Nijenhuis verslag vanaf haar schip, dat ook in de dagen van de Watersnoodramp betrokken was bij pogingen om hulp te bieden. Het bloemrijke taalgebruik is niet voor iedereen en de chronologie is soms lastig te volgen. Dat maakt *Een nieuwe tijd* ruimschoots goed met scherpe observaties van landschap, water,

planten en bomen en indringende persoonlijke verhalen. Al met al benadrukt Nijenhuis vooral de veerkracht van de regio. Maar misschien is dat perspectief het voorrecht van wie die de ramp overleefde.

Goffe Jensma, *Exit Fryslân. Plaats, taal en verbeelding in Friesland (1800-2022)* (Gorredijk 2022) Noordboek, 392 blz., €27,50

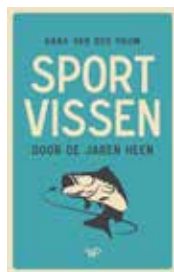
Wat is de toekomst van de Friese cultuur? Na vele jaren als hoogleraar Friese taal- en letterkunde maakt Goffe Jensma in *Exit Fryslân* de balans op. Hij analyseert hoe een Friese elite sinds het einde van de 18de eeuw een gedeeld verhaal over taal, cultuur en geschiedenis ontwikkelde. Volgens Jensma hebben globalisering, digitalisering en marktdenken deze succesvolle 'uitvinding' sinds de jaren 1990 ondergraven. Dat ging hand in hand met grote veranderingen in Friesland zelf: nog maar vier procent van de bevolking is agrariër, meer dan de helft werkt in de dienstensector. Fries legt het steeds vaker af, niet alleen tegen het Nederlands, maar net zo goed tegen het Engels. Friese cultuur is een product geworden dat aan mensen van buiten Friesland wordt verkocht. Omdat zij de taal niet spreken, draait de verbeelding van Friesland nu vooral om het landschap en herkenbare symbolen. Grote woorden als 'globalisering' en 'neoliberalisme' moeten veel werk doen in Jensma's analyses, maar zijn openhartige en kritische beschouwingen zijn ook met het oog op bredere ontwikkelingen als de beleveniseconomie de moeite waard. Bovendien vertellen mooie foto's van Reyer Boxem door het boek heen een eigen verhaal over het landschap en de cultuur van Friesland.

Dienke Hondius en Niek Hemmen, *Gids kerk & slavernijverleden. Een eerste verkenning* (Edam 2023) LM Publishers, 176 blz., €22,50

Dankzij een combinatie van activisme en wetenschappelijk onderzoek hebben we de afgelopen jaren veel beter zicht gekregen op de verwevenheid van slavernij en de samenleving in Nederland en de koloniën. Een nieuw onderzoeksproject aan de VU analyseert nu de relatie tussen kerken en slavernij. Al in deze 'eerste verkenning' die uit dat project voort is gekomen blijken kerken niet zomaar een deelaspect van de slavernijgeschiedenis. Kerken waren immers een essentiële maatschappelijke factor in het koloniale tijdperk. Knap zet de bundel de meest uiteenlopende plaatsen in Suriname, Curaçao, Indonesië op een rij om de vele vormen van vervlechting in beeld te brengen. De betrokkenheid van kerken was veelzijdig en belangrijk. Ze waren betrokken bij reilen en zeilen van handelscompagnieën, bij het bepalen van beleid ten opzichte van slaafgemaakten, maar ook bij het verwoorden van kritiek op slavernij. Om vat te krijgen op de vele vormen van betrokkenheid, is een stringenter omgang met termen als kerk en religie geen overbodige luxe. De invullingen van 'kerk' is nu uitzonderlijk breed, van kerkgebouwen tot protestantse eigenaren van landgoederen. Onbedoeld onderstreept de gids zo dat Nederlandse geschiedenis bijna nooit om religie heen kan.

Martin Berendse en Paul Brood, *Historische Wateratlas NL. De drijvende kracht van Nederland* (Zwolle 2022) WBooks, 224 blz., €39,99

Het water komt in Nederland van alle kanten – van de zee en de rivieren die uit het oosten en het zuiden naar de kust stromen, uit de lucht als neerslag en via het grondwater. In hun vierde historische atlas richten Martin Berendse en Paul Brood hun blik op de relatie tussen water en mensen in dit deltagebied. Zeker vanaf de veenontginningen in de 9de eeuw werd die relatie niet eenzijdig bepaald door de grillen van de natuur, maar door de wisselwerking met menselijk handelen die tot het inklinken van de grond en de noodzaak tot georganiseerde waterhuishouding leidde. De atlas zet de gebruikte technieken en organisatievormen op de voorgrond. Die lopen van de aanleg van terpen en dijkes tot de dijkdoorbraak bij Wilnis (2003) en het moderne beleid dat 'ruimte voor de rivier' bepleit om overstromingen te voorkomen. Dit mooie boek was nog beter geweest als de afbeeldingen zelf ook onderwerp waren geweest. Zo profiteert de atlas onder meer van de vele waterstaatskaarten die tussen 1865 en 1990 geüniformeerde landelijke overzichten boden, maar de wijze waarop dergelijke kaarten onderdeel waren van een ideologie van beheersing blijft buiten beeld. Daardoor blijft buiten beschouwing hoe kaarten en andere afbeeldingen van de relatie tussen mens en water onzekerheid en onbeheersbaarheid weliswaar bezweren, maar niet bedwingen.

Hans van der Pauw, *Sportvissen door de jaren heen* (Zutphen 2023) Walburg Pers, 232 blz., €24,99

Vissen groeide in de 20ste eeuw uit van een hobby van een groepje hartstochtelijke amateurs tot een volkssport. In Nederland hebben tegenwoordig bijna 2 miljoen mensen wel eens een hengel uitgetooid. Hans van der Pauw schrijft in geuren en kleuren over de fanatieksten onder hen, die steeds meer gingen investeren in hun uitrusting en nieuwe manieren bedachten om hun sport te beoefenen. Deze sportgeschiedenis gaat voorbij aan wetgeving en natuurbeheer. Van der Pauw voert de lezer met veel kennis van zaken langs allerlei kanten van het vissen, zoals de introductie van het nylon visdraad, het gebruik van kunstaas en discussies over de bruikbaarheid van Engelse visboeken en bijbehorende technieken voor Nederland. De lezer krijgt wel heel wat jargon voor de kiezen, maar ontvangt zo ook een aardige inkijk in de wereld van de sportvisser. De betrokken blik van *insider* Van der Pauw biedt helaas geen ruimte voor de plaats van de sport in de samenleving, van twijfels over het stempel 'sport' of de kritiek op het veroorzaakte dierenleed.

Peter van Dam is universitair docent Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

F-16

50 JAAR FAST FORWARD

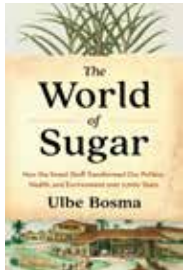

**Dé tentoonstelling over het
langst gebruikte vliegtuig
van de luchtmacht**

Nu in het Nationaal Militair Museum
Bestel je tickets op [NMM.nl](https://nmm.nl)

**NATIONAAL
MILITAIR
MUSEUM**
SOESTERBERG

Ulbe Bosma, *The world of sugar. How the sweet stuff transformed our politics, health, and environment over 2,000 years* (Cambridge, MA 2023) Harvard University Press, 464 blz., € 23,99

De Romeinen kenden het niet tweeduizend jaar geleden, maar de Indiërs en Chinezen al wel: suiker. Ulbe Bosma schreef eerder over

suikerplantages, maar pakt het deze keer veelomvattender aan: zijn geschiedenis van suiker begint bij Indiase boeren 2500 jaar geleden en eindigt met het recente succes van fructose-glucose-siroop uit mais of tarwe, die zoeter is dan suiker en in de VS aan frisdrank wordt toegevoegd.

In India is suikerrietsap al millennia een verfrissende en opwekkende drank, maar dat ging al na een dag fermenteren. Door het in te koken, kreeg je een bruin goedje dat langer goed bleef en een goede bron van energie was. Witte kristalsuiker werd in India bekend rondom het jaar 1000, toen men uitvond dat als je een alkaloïde (uit planten) toevoegt aan kokend suikerrietsap en de vloeibare melasse weg laat lopen, er kristallen achterblijven. Die kennis verspreidde zich vanuit India en China over de hele wereld. Vanaf de late middeleeuwen veroverde suiker Noord-Europa: suikersculpturen decoreerden de banketten van de rijken en de tanden van koningin Elizabeth I van Engeland kleurden er zwart door. Armere mensen maakten vaak kennis met kristalsuiker als medicijn: apotheken in de Perzische, christelijke en islamitische wereld gaven er hoog van op. In de 18de eeuw werd het in Europa en de VS een steeds gewoner gebruiksmiddel: koffie en thee met suiker vervingen bier en wijn. In het Ottomaanse rijk kon men in die tijd terecht in de vele 'sherbet' (limonade) huizen.

Bosma koos bewust voor suiker, omdat de mondiale en lange geschiedenis van suiker volgens hem modelstaat voor die van het kapitalisme, in zijn goede én slechte kanten. Positief noemt hij de technische en chemische innovaties om het proces sneller en goedkoper te maken. Denk daarbij aan het telen van productieve rassen, de introductie van suikerbieten als grondstof en aan de stoommachine in de tropen (om suikerriet te pletten). Die positieve kant steekt echter nogal pover af bij de negatieve aspecten. Deze geschiedenis van suiker gaat zo'n beetje over alles waar we ons vandaag de dag druk om maken: uitbuiting en slavernij, het milieu, de obesitas-epidemie. Bosma werkt hiervan vooral de connectie tussen suiker en slavernij uit. Vergeleken met tabak- of katoenplantages was het werk op suikerplantages en in de hitte rond de ketels nog vermoeiender en dodelijker. De mensen kwamen om door uitputting en ziektes, of na beten van de ratten en slangen die tussen de rietstengels leven. Ook stierven ze aan vreselijke bedrijfsongelukken met machines en kokende suiker.

De goedkope suiker die Afrikaanse slaven produceerden, werd het belangrijkste zoetmiddel in Europa. Het einde van de slavernij bracht nauwelijks verbetering. Bosma stelt dat de suikerindustrie slaven zo hard nodig leek te hebben dat die gedachte de afschaf-

ting van de slavernij vertraagde, en daarna nieuwe vormen van gedwongen arbeid aanmoedigde. Dus Mexicaanse arbeiders in de VS of Cubaanse seizoensarbeiders woonden nog steeds in schamele onderkomens en het werk bleef slecht betaald en zwaar. De mechanisering bleef hier achter, en kon geen verlichting van het werk brengen.

Waar verliezers zijn, zijn ook winnaars: degenen die de productie en handel van suiker in handen hadden. Enkele families werden er stinkend rijk van: de Britse Lascelles in Barbados, de Havemeyers en Fanjuls in de VS, en de Indiase familie Birla. Hun kinderen trouwden met Europa's adel en deze vier families zijn nog steeds invloedrijk.

Volgens Bosma staat suikerbaron Henry Havemeyer in de herinnering als een van de meest 'kleurrijke' *captains of industry*, maar we leren de man helaas niet echt kennen. Bosma's boek gaat meer over tonnages aan suikerhandel, lokale consumptiepatronen, bedrijfsovernames en andere sociaaleconomische ontwikkelingen dan over echte mensen of over de culturele kant van zijn onderwerp. De wereldwijde aanpak is bewonderenswaardig, maar zijn sprongen van Brazilië naar Cuba naar Frankrijk naar de VS maken het boek ook soms desoriënterend.

Bosma laat de lezer wél uitstekend de centrale rol van suiker zien in het mondiale kapitalisme, inclusief het verband met de uitbuiting van mensen en van de aarde. Bosma overtuigt als hij stelt dat onze overconsumptie van suiker niet zozeer het gevolg is van onze gehechtheid aan zoetheit als wel van marketing. Grote suikerverwerkende bedrijven konden de suikerconsumptie ook opdrijven omdat de EU en de VS dit faciliteerden.

Bosma eindigt niet optimistisch: arbeiders in de suikerindustrie zoals seizoenswerkers in India hebben het nog altijd abominabel. Die industrie blijft in handen van enkele grote concerns en de nieuwe fructose-glucose siroop maakt suiker alleen maar goedkoper. Dat maakt de obesitas-epidemie moeilijk te bestrijden.

Thom Hoffman, *Indië, betovering en desillusie. Een persoonlijke zoektocht naar een verborgen geschiedenis* (Amsterdam 2022) Meulenhoff, 752 blz., € 35,-

De grootouders van Thom Hoffman woonden op Sumatra en vormen het beginpunt van deze geschiedenis van Nederlands-Indië. Opa en oma hadden alleen nauwelijks sporen

nagelaten van die periode in hun leven en opa had daarnaast een bijzonder talent: 'overal waar hij verscheen, gebeurde niets'. De geliefde oma wakkerde toch Hoffmans interesse aan. Hoffman is er eerlijk over dat de aantrekkingskracht van Indië voor hem deels bestond uit Kuife-achtige romantiek, de fascinatie voor de overwoekerende kracht van de natuur, en een hippie-verlangen naar de mystieke cultuur van Indonesië, maar met dit boek heeft hij zijn best gedaan om zijn eigen denkbeelden te onttoveren. Hoffman is gaan lezen en gebruikt zowel koloniale literatuur als

andere koloniale bronnen om zijn eigen ontdekkingsreis door de geschiedenis te laten zien. Het boek is zo dik omdat hij ons meeneemt in de romans van Madelon Székely-Lulofs bijvoorbeeld, of de *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* van amateur wetenschapper en militair Q.M.R. Ver Huell. Hoffman is ook acteur en fotograaf dus ook fotoboeken en films spelen een rol, zoals de documentaire *Indonesia Calling* van Joris Ivens. De Nederlandse regering vroeg hem de geallieerde bevrijding van Indië te filmen, maar liet hem vervolgens toch het land niet binnen vanwege achterdocht over zijn politieke kleur. Toch kreeg hij het voor elkaar om vanuit Australië de kant van de Indonesiërs te laten zien, uiteraard tot groot ongenoegen van de Nederlanders. Hoffman schetst mooi zijn eigen ontluistering, en het is goed toeven in zijn boekenkast.

Adam Clulow, *Ambon 1623. Angst en complotdenken aan de rand van een wereldrijk* (Amersfoort 2023) Uitgeverij Van Wijnen, 320 blz., € 29,95

Centraal in dit boek staat een complot: op het eiland Ambon in de Molukken, waar de VOC gevestigd was, werd in 1623 de Japanse huurling Shichizō opgepakt en gemarteld. Hij bekende dat hij deel uitmaakte van een groep samenzweerders die de Nederlanders uit hun fort wilden verdrijven. Ook enkele Engelsen, een slavenopzichter en een aantal naburige krijgslieden bekenden, en 21 van hen werden veroordeeld en onthoofd. Toen dit naar buiten kwam, waren vooral de Engelsen woest. De vraag of er echt sprake was van een samenzwering of dat de Nederlanders gewoon stapelgek waren geworden waren, hield tijdgenoten al bezig en daarna volgden de historici. Adam Clulow pakt het onderwerp in dit boek anders aan. Hij laat de vraag wie nu gelijk had over de samenzwering liggen en richt zich op de vraag waarom deze zaak nu zo kon escaleren. Met de vele bronnen die er zijn overgeleverd, schetst hij de omstandigheden in de aanloop naar de vermeende samenzwering en het bonte gezelschap dat op Ambon woonde. De kern van de zaak is volgens hem de onzekerheid, een 'angst-psychose' zelfs, van de Nederlanders, die overal bedreigingen zagen, soms denkbeeldige, en daarom overtrokken reageerden. Terreur uit angst dus. Daarnaast laat Clulow mooi zien hoe de chaotische omstandigheden rond de rechtszaak in de jaren daarna werden gladgetrokken. De vermeende samenzwering blijft een spannend verhaal, maar tegelijkertijd wordt duidelijk dat wie de macht en de pen heeft, de geschiedenis kan herschrijven.

Martin Bossenbroek, *De Zanzibar driehoek. Een slavernijgeschiedenis, 1860-1900* (Amsterdam 2023) Athenaeum – Polak & Van Genneep, 424 blz., € 32,50

Zanzibar (nu in Tanzania) was het centrum van de slavenhandel in de Indische Oceaan. Het eiland fungeerde als scharnierpunt in een driehoek die Oost-Afrika, het Midden-Oosten en India met elkaar verbond. Slaven werden weggehaald uit hun dorpen in het binnenland van Afrika, geboeid naar de kust gedreven, verscheept naar Zanzibar, daar verkocht en verder meegenomen naar het Midden-Oosten en India. Het is geen verhaal over Nederlanders,

want die speelden in deze regio geen rol in de slavernij en slavenhandel. Het zijn de Britten, de Sultans van Zanzibar en Arabische slavenhandelaren die centraal staan.

Bossenbroek vertelt dit verhaal vooral vanuit het perspectief van de Schot John Kirk. Kirk ging als arts en botanist mee met de expeditie van David Livingstone en werd daarna consul op Zanzibar. In beide posities maakte hij de slavenhandel van dichtbij mee. Hij droeg ook bij aan de totstandkoming van het verdrag dat de Britten in 1873 sloten met sultan Barghash-bin-Said die het transport van slaven en slavenmarkten verbood. De aanleiding was de humanitaire ramp die de Britten zagen gebeuren, maar de afloop laat zien dat zij het verdrag gebruikten om invloed te winnen in de regio en land in bezit te nemen. Kolonialisme met een humanitaire hoed op – een ontwikkeling belichaamd door Kirk. Bossenbroek wisselt af en toe van perspectief en vertelt bijvoorbeeld het verhaal van prinses Salme, zus van Barghash, die Zanzibar ontvluchtte om met haar geliefde, een Duitser, te kunnen zijn. Maar het zijn vooral Kirk, Livingstone en mede-avonturier Henry Stanley die aan het woord komen. Dat maakt dat dit een boek over slavernij is maar tegelijkertijd ook een boek over de avontuurlijke tochten van deze drie mannen.

Rashid Khalidi, *De honderdjarige oorlog tegen Palestina. Een geschiedenis van kolonialisme en verzet* (Amsterdam 2023) De Bezige Bij, 416 blz., € 29,99

Rashid Khalidi, een Palestijns-Amerikaans historicus, verweeft in *De honderdjarige oorlog* het grotere verhaal over het conflict (of liever: de oorlog) tussen Israël en de Palestijnen met zijn eigen ervaringen en die van zijn familie. De Khalidi's werden verdreven van hun grond en woonden als vluchteling in Beiroet. Rashid Khalidi zelf was in 1995 als Palestijns onderhandelaar betrokken bij het Oslo-II akkoord. Dit was nauwelijks een stap vooruit; de Israëlische militaire aanvallen zetten uiteindelijk de Palestijnen geheel klem. Khalidi beschrijft hoe de Israëliërs Palestina in zes grote golfbewegingen hebben gekoloniseerd, daarbij geholpen door de Engelsen en Amerikanen met hun christelijk geïnspireerde koloniale ideeën. Als beginpunt van de oorlog die honderd jaar zou duren ziet hij de Balfourverklaring van 1917, waarin de Britse regering stelde te willen helpen bij het tot stand brengen van een nationaal tehuis voor Joden in Palestina; het eindpunt vormen aanvallen van Israël in de jaren 2000. Khalidi heeft ook aandacht voor slechte beslissingen en corruptie van Palestijnse leiders, van wie het nationalisme nog vorm moest krijgen en die niet altijd goed georganiseerd waren. Aan een voorspelling voor de toekomst waagt hij zich niet.

Fenneke Sysling is universitair docent aan het Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden.

REIS ROME EN POMPEÏ

Sinds het ontstaan van Historizon organiseren we ieder jaar wel weer een reis naar Rome. De accenten zijn elk jaar anders maar de stad met al die monumenten en lange geschiedenis blijft fascineren.

Met Hadelinde Brugge de stad verkennen is een feest. Ook dit jaar bezoeken we weer culturele hoogtenpunten als het Vaticaan en het Forum Romanum met onder andere het Colosseum en wandelen we over de Via Appia. Door de reserveringen voor groepen omzeilen we lange wachtrijen en kunnen meestal zo doorlopen.

De reis vindt komend jaar plaats van 18 t/m 23 maart 2024.

HISTORIZON

Historizon organiseert reizen, dagtochten en lezingen met historische onderwerpen. Bezoeken aan boeiende locaties met uitleg van deskundigen.

Kijk voor deze reis en andere programma's op:
www.historizon.nl

Of vraag de brochure aan
Tel +31 88 6360200

Historizon
Postbus 3
3900 AA Veenendaal
info@historizon.nl

Boek nu!

€25
korting

Kortingscode:
INTRO-GM

De 10-delige reeks start in 2024 op 31 plaatsen en online

Alkmaar | Alphen aan den Rijn | Amersfoort | Amsterdam | Apeldoorn | Arnhem | Breda | Bussum
Den Bosch | Den Haag | Deventer | Dordrecht | Ede | Eindhoven | Groningen | Haarlem | Heerenveen
Hilversum | Leeuwarden | Leiden | Meppel | Middelburg | Nijmegen | Rotterdam | Spijkenisse
Tilburg | Utrecht | Velp | Wassenaar | Zutphen | Zwolle

COLLEGES INTRODUCTIE KUNSTGESCHIEDENIS

Blik terug op de Griekse beschaving of verbaas je over de hedendaagse meesterwerken van Ai Weiwei. Bekijk De Nachtwacht met andere ogen en bewonder de architectonische visies van Mecanoo en Koolhaas. Van eeuwenoude kunstwerken tot moderne iconen: het zijn allemaal indrukwekkende voorbeelden van 2500 jaar westerse kunstgeschiedenis. Grijp deze kans om je kennis te verdiepen! Schrijf je in voor deze inspirerende reis en ontdek de verborgen verhalen achter de bekendste kunstwerken aller tijden.

Inschrijven?
www.vrijeacademie.nl/intro

Tijdelijk van **€289**
voor **€264**

VrijeAcademie | kunst & cultuur

Willem de Bruin, *De scheiding die niemand wilde. Nederland en België. De Vereniging en de breuk. 1815-1830* (Amsterdam 2023) Atlas Contact, 424 blz., €34,99

Nederland en België delen een lange geschiedenis en van 1815 tot 1830 vormden ze samen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Waarom dat rijk zo snel uiteenviel, en of die breuk onvermijdelijk was, is het onderwerp van deze boeiende studie. Willem de

Bruin beschrijft om te beginnen de eerste breuk tussen Noord en Zuid: die tijdens de Tachtigjarige Oorlog. In de Pacificatie van Gent (1576) vonden alle zeventien opstandige gewesten dat de Spaanse troepen de Nederlanden moesten verlaten. De Unie van Atrecht (1579) bracht echter het Zuiden aan Spaanse kant, waarna het Noorden zich verenigde in de Unie van Utrecht. Nadat de Spanjaarden Antwerpen hadden veroverd (1585) was de scheiding tussen de onafhankelijke Republiek en de Spaanse Nederlanden een feit. Bij de Vrede van Münster (1648) werd de Republiek internationaal erkend, en legde die zich neer bij de scheiding. Dit veranderde pas na afloop van de Franse Tijd.

In 1813 werd prins Willem Frederik, de zoon van de laatste stadhouder, soeverein vorst van het Noorden en in 1815 riep hij zichzelf uit tot koning Willem I van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, nog voordat het Congres van Wenen de slotakte had aanvaard. Zo'n verenigde staat noemde hij al in 1813 in een memorandum van vitaal belang voor de toekomstige rust in Europa. Groot-Brittannië wilde een buffer aan de noordgrens van Frankrijk, en het Congres van Wenen keurde in 1815 de nieuwe ordening goed. Hoewel het Zuiden geen inspraak had gehad, werd daar nauwelijks geprotesteerd; een roep om zelfstandigheid klonk niet. In het Noorden maakte men zich wel zorgen over de grote verschillen in godsdienst en cultuur; Amsterdam vreesde bovendien de concurrentie van havenstad Antwerpen.

De Bruin analyseert hoe het nieuwe koninkrijk vorm kreeg, en signaleert de kapitale politieke fout die daarbij werd gemaakt: het Zuiden had de meeste inwoners, maar kreeg evenveel vertegenwoordigers als het Noorden in de commissie die de grondwet moest aanpassen, en eveneens evenveel zetels in de Tweede Kamer. Het Noorden was dus in de besluitvorming oververtegenwoordigd, en bij de stemming over de goedkeuring van de grondwet werden de zuidelijke thuisblijvers als voorstemmers geteld. Dit alles noemde het Zuiden sarcastisch de 'Hollandse Rekenkunde'. Daar stoorde men zich ook aan de bepaling in de grondwet dat de vorst 'de christelijk hervormde godsdienst [belijdt]'.

Het koninkrijk was geen eenheid, maar de oppositie in het Zuiden - die De Bruin royaal aan het woord laat - pleitte eerst slechts voor een 'bestuurlijke scheiding' onder de paraplu van Oranje. De Oranje die men daarbij op het oog had was kroonprins Willem, die als onderbevelhebber van de Brits-Nederlands-Duitse strijdmacht

tegen Napoleon in de slag bij Waterloo (1815) gewond was geraakt. Hij was als 'oorlogsheld' populair, ook in het Zuiden, en liet zich graag als zodanig fêteren. Dat irriteerde zijn vader, en diens vrees dat Willem junior zich zou opwerpen als onderkoning van het Zuiden is een rode draad in het scheidingsverhaal.

De radicale oppositie kreeg gaandeweg meer aanhangers. Debet daaraan was vooral de onverdraagzame, ongeduldige Willem I, die aanmerkingen op zijn autoritaire regeerstijl als aantasting van zijn gezag ervoer. Zijn onbegrijpelijke weigering om met critici te praten over het beter naleven van de grondwet, en over aanpassingen daarin die het numerieke overwicht van het Zuiden verdisconteerden, zette kwaad bloed. Willem I daagde kritische journalisten voor de rechter, waarmee hij de pers tot spil van de oppositie maakte. Die bleef relatief klein van omvang, maar liet wel vaker én luider van zich horen. De relatie tussen de rijkssdelen verslechterde door dit alles. Het Noorden verweet het Zuiden dat het Willems goede bedoelingen miskende, en het Zuiden mopperde dat de koning de redelijke eisen van de oppositie niet serieus nam.

Onafhankelijkheid behoorde nog steeds niet tot het eisenpakket, maar in augustus 1830 barstte in Brussel de bom. Dat was tijdens een uitvoering van de opera *La Muette de Portici*, die over het verzet van 17de-eeuwse Napolitanen tegen de Spaanse overheersing gaat. Maar wie stookte het publiek op in de schouwburg? Iemand zou luid: Partons! (We gaan!) hebben geroepen, en volgens een andere lezing zou het publiek met gefluit en boegeroep hebben belet dat de vijfde akte überhaupt werd gespeeld. In ieder geval dromden de bezoekers vlak voor de vijfde akte plotseling naar buiten, waar ze zich vermengden met jongeren en arbeiders. De woedende menigte gooide ruiten in van onder meer het Paleis van Justitie en stichtte brand bij een belangrijke adviseur van de koning. En zou de opstand tegen het Nederlandse bestuur, door De Bruin consequent revolutie genoemd, die vervolgens ontbrandde überhaupt hebben plaatsgevonden als de autoriteiten meteen kordaat hadden opgetreden? De gematigde leiders van de liberale en katholieke oppositie bleven immers ook na het oproer streven naar een compromis. Maar Willem liet iedere gelegenheid om dat te bereiken voorbijgaan. Zo stootte hij ook deze potentiële bondgenoten van zich af: België verklaarde zich in oktober 1830 onafhankelijk. Willem bleef zich er koppig negen jaren tegen verzetten, ook met inzet van het leger, maar in 1839 werd bij het Verdrag van Londen vrede gesloten en België erkend. De Bruin besteedt in detail aandacht aan ieders rol in het hele proces. Hij vraagt zich retorisch af of voortzetting van het Verenigd Koninkrijk niet te verkiezen zou zijn geweest, al staat vast dat Nederland, België en later Luxemburg zich na 1830 los van elkaar hebben ontwikkeld tot welvarende landen. Hij concludeert dat we dat nooit zullen weten, maar dat vijftien jaar in elk geval te kort was om de kloof te overbruggen die in de voorgaande twee eeuwen was ontstaan op het gebied van godsdienst en cultuur en in de bestuurspraktijk. Samen met de halsstarrige houding van de koning leidde dat tot de scheiding, die niemand echt wenste, en die ook nu nog in Vlaanderen door velen wordt betreurd. Wil-

lem de Bruin wil met zijn inspirerende onderzoek laten zien dat er altijd toevallige gebeurtenissen, onhandigheden, verkeerde oordelen en persoonlijke situaties zijn die leiden tot een andere uitkomst dan de bedoelde. Jammer dat het boek behalve een paar kaarten geen illustraties heeft. Die hadden zijn interessante verhaal ondersteund.

Leendert J. Joesse, *Drie keer verkocht in een vreemd land. Nederlanders in Noord-Afrikaanse slavernij 1600-1800* (Zutphen 2023), Walburg Pers, 384 blz., €29,99

De geschiedschrijving van de Nederlandse slavernij houdt zich vooral bezig met de trans-Atlantische slavenhandel en de situatie in Suriname, het Caraïbisch gebied en koloniaal Azië. Leendert Joesse vraagt daarnaast aandacht voor

Nederlanders die in de 17de en 18de eeuw in slavernij werden gebracht door islamitische kapers uit landen in Noord-Afrika, daarbij vaak geholpen door Nederlandse kapers, van wie sommigen ook moslim werden. Hem viel op dat standaardwerken over de geschiedenis van de Republiek in die periode wel aandacht hebben voor de vaart door de Straat van Gibraltar en de Levant-handel, maar nauwelijks voor de zeelieden op die vloten die gevangengenomen en als slaven verkocht werden. Dit speelde tot de Straatvaart als gevolg van de Franse Revolutie en een Engelse blokkade na 1795 stopte.

Het gaat om slachtoffers van de 'Barbarijse' kapers uit de landen langs de Middellandse Zeekust – de naam verwijst naar de Berberse stammen die van Marokko tot in Libië woonden. De kapers namen de goederen in en gebruikten de gevangengenomen opvarenden als dwangarbeiders of verkochten ze als slaven; 'christenslaven' is de gebruikelijke term. Deze geschiedenis heeft niet alleen een politiek-economische basis; er is ook het religieuze aspect van de historisch gespannen verhouding tussen de islamitische en de christelijke wereld, waarin aan de islamitische kant de kruistochten nog een negatieve rol speelden, terwijl de Nederlanders zich politiek en cultureel meerderwaardig voelden. Voor hen was het economische doel het belangrijkste en niet het streven naar en scheppen van een vrije en rechtvaardige omgang met de moslims.

Joesse beschrijft de persoonlijke ervaringen van de slaafgemaakten op basis van intensief archiefonderzoek. In een bijlage somt hij alle schepen, opvarenden en slaafgemaakten op, voor zover bekend, met hun persoonlijke gegevens en geordend per regio en jaar. De schattingen van de aantallen lopen zo ver uiteen dat Joesse heeft gekozen voor de traceerbare Nederlanders die langer dan vijf jaar slaaf waren, en komt dan uit op ongeveer 15.000. Velen van hen overleden in Noord-Afrika. Vooral jongeren vonden hun vrijheid door zich tot de islam te bekeren, en ongeveer een derde kwam terug naar Nederland.

Sommige historici positioneren de christenslavernij tussen dwangarbeid en gijzeling. Joesse typeert de slaven als mensen die na een kaping als bezit werden gezien en op de markten in

vooral Algiers en Salé in Marokko soms meerdere keren werden verkocht, maar stelt als wezenlijk verschil met de slaafgemaakten in Amerika ook vast dat hun slavernij eindigde als ze zich bekeerden tot de islam of werden vrijgekocht of geruild tegen Barbarijse gevangenen. Hun slavernij was dus in principe persoonlijk en tijdelijk en dat was die van de Afrikanen in Amerika niet. De Staten-Generaal zetten zich minder voor de Barbarijse slaven in dan de overheid in andere Europese landen. Stadsbesturen deden dat wel, evenals uiteraard verwanten.

Dit is een leesbare, grondige en verrassende studie, ook al is in de hoofdstukken 6 (Vrijkoop en vrijlating) en 7 (Omvang en duur) iets misgegaan met de annotatie. Die hoofdstukken zijn met de correcte annotatie beschikbaar op de website van de Walburg Pers.

Paul Brood en Michel Groothed-de (red.), *Atlas van negen Hanze-steden. Doesburg, Zutphen, Deventer, Hattem, Zwolle, Hasselt, Kampen, Elburg, Harderwijk* (Zwolle 2023), WBooks, 144 blz., €24,95

In 1365 kreeg een netwerk van kooplieden in steden aan de Noord- en de Oostzee en aan rivieren in Noordwest

Europa een stedelijke structuur, die tot het midden van de 17e eeuw standhield: de Hanze. De aangesloten steden ontmoetten elkaar jaarlijks op de Hanzedagen in Lübeck, waar ze de privileges vaststelden waarop Hanzesteden een beroep konden doen. Vaarwegen en jaarmarkten waren essentieel voor de Hanze, evenals handelscontacten met landen waar geen Hanzesteden bestonden, zoals Engeland. Kampen was de belangrijkste Nederlandse Hanzestad voor de zeehandel en Deventer voor de jaarmarkten. Doesburg was, vanwege de oude connecties tussen zijn kooplieden en Londen, belangrijk voor de contacten met Engelse steden. De Hanze was als stedenverbond geen voorloper van de Europese gemeenschap, maar wel een vroege vorm van Europese samenwerking. De Hanze bezorgde Oost-Nederland een historische belangrijke bloeiperiode. De Hanze is in Nederland nog steeds een begrip dankzij haar plek in de Canon van de Geschiedenis (en dus in het onderwijs). Moderne stadsbestuurders grijpen erop terug: in 1980 richtte Zwolle als Europees samenwerkingsverband van voormalige Hanzesteden de Nieuwe Hanze op. Hier hebben zich inmiddels bijna 200 steden in 16 landen bij aangesloten. Ze gebruiken de Hanze als identiteits- en marketinginstrument met het doel toerisme aan te trekken, en organiseren beurtelings Hanzedagen. Negen Hanzesteden in Overijssel en Gelderland hebben 2023 uitgeroepen tot Hanzejaar. Ze trekken de aandacht met tentoonstellingen en evenementen en maakten dit schitterende, breed toegankelijke geschiedenisboek mogelijk. Elk van de behandelde negen steden kreeg een ondertitel die zijn Hanzekarakter duidt, zoals *Jaarmarktstad* voor Deventer. De inleiding met de niet mis te verstane titel *Geschiedenis als toeristische trekker* vertelt het verhaal van de Hanze toen en nadrukkelijk ook nu. Daarin had wel verteld moeten worden dat het woord Hanze afkomstig is uit het Oudhoogduitse Hansa, en groep of gilde betekent. De Hanze-

geschiedenis van elke stad wordt beschreven met als toelichtende illustraties archiefstukken, kaarten, plattegronden, topografische prenten en tekeningen, foto's van verleden en heden, en verklarende kaderteksten. Een voorbeeld van het gebruik van de geschiedenis als marketinginstrument dat navolging verdient!

Sandra Smets, *De vuurvogelgeneratie. Kunstenaars in een verwoeste stad* (Rotterdam 2023) Museum Boijmans van Beuningen, 312 blz., €25,-

Bij het bombardement op Rotterdam van 14 mei 1940 verloren kunstenaars hun atelier. In Rotterdam had de overheid voor de oorlog minder aandacht voor kunstenaars dan in de andere grote steden.

Sandra Smets vertelt hoe hun leven en werken veranderden na het bombardement en tijdens de bezetting. Ze neemt ook kunstbestuurders onder de loep, met name directeur Dirk Hannema van Museum Boijmans van Beuningen. Hij sympathiseerde met het nationaalsocialisme, maar stelde de kunst boven de politiek. Hij weigerde in zijn museum een tentoonstelling te laten zien van door de nazi's goedgekeurde kunst, die het Stedelijk Museum Amsterdam aanbood, met als verklaring aan zijn collega: 'Ik zal je laten zien wat ze hier hebben aangericht!'.

Smets verdeelt de kunstenaars in de oorlog in 'zichtbaren', waaronder ook actieve collaborateurs, en 'onzichtbaren', vooral Joden. Kunstenaars wilden de verwoesting snel vastleggen. Hannema wilde dat ook, zorgde dat ze van de bezetter Ausweise kregen om de puinhopen te tekenen, en kocht de tekeningen voor de museumcollectie. De wethouder van cultuur liet hen de noodwinkels in het verwoeste centrum decoreren. Museum Boijmans kon de hele bezettingstijd open en actief blijven; de door de bezetter ingestelde Dienst Kultuurele Zaken (1942) maakte het museumbeleid daarvoor voldoende 'deutschfreundlich'. Hannema had de leiding, en veel kunstenaars werden lid van de door de bezetter ingestelde Kultuurkamer. Centraal in het boek staan de kunstenaars die Smets de 'chroniqueurs' van de oorlog noemt, en die verbeeldden hoe de stad zich tijdens de bezetting als een vuurvogel (feniks) uit zijn eigen as verhieft – vandaar de titel. Onder hen waren Wim en Henk Chabot, Wally Elenbaas, en Dolf Henkes. Na de oorlog zakte de Rotterdamse kunstwereld in, mede als gevolg van de genoemde Duitsvriendelijkheid. Dat Hannema als collaborateur werd geïnterneerd en ontslagen, was slecht voor het imago van Rotterdam als kunststad. Kunstenaars probeerden persoonlijk in het reine te komen met de bezettingstijd. Het boek is indrukwekkend geïllustreerd met het werk dat Rotterdamse kunstenaars in en kort na de oorlog maakten, en verschijnt bij de tentoonstelling Kunst tussen de ruïnes, in Depot Boijmans van Beuningen (tot 14 januari 2024). Een lakpaneel met vissen van Jaap Gidding, dat bij Mussert thuis hing, een Liggend vrouwelijk naakt van beeldhouwer en actief lid van de Kultuurkamer Johan Polet, dat nog nooit in het museum getoond werd, laten samen met het werk van bekende Rotterdamse kunstenaars én van hun vergeten Joodse collega's zien hoe breed, actief en ook documentair de kunstwereld tijdens de bezetting in deze stad was.

John Steegh en Harrie Teunissen, *Moderniteit in kaart. Ontwerp en ruimte in de moderne tijd* (Zwolle 2023) WBooks/Design Museum Den Bosch, 239 blz., €34,95

Kaarten dienden lang voornamelijk om gebieden af te bakenen of reizigers de weg te wijzen. Vanaf de vroege 19de eeuw kwam daar een doel bij: het begeleiden,

overzichtelijk maken of promoten van allerlei gebeurtenissen en ontwikkelingen. Denk bij het eerste aan grote oorlogen en bij het laatste bijvoorbeeld aan de Holocaust, maar ook aan het bevorderen van het toerisme.

Steegh en Teunissen verzamelden zulke kaarten en schonken hun collectie in 2021 aan de Leidse Universiteitsbibliotheek. Zij hantieren de term 'moderniteit' voor de periode 1800-heden omdat de kaarten die andere onderwerpen gingen behandelen, en omdat nieuwe technieken als lithografie en staalgravure het mogelijk maakten die nieuwe kaarten in grotere oplagen te drukken en anders te gebruiken dan voorheen.

Dit boek op basis van hun collectie neemt tien historische thema's cartografisch onder de loep, zoals de Industriële Revolutie. Die bracht grote sociaaleconomische en culturele veranderingen teweeg én maakte vanwege de noodzakelijke aanvoer van grondstoffen en afvoer van eindproducten een nieuwe infrastructuur en een ander gebruik van het land nodig – en dus moesten er nieuwe kaarten komen. De kaarten laten ook zien hoe ingrijpend de Industriële Revolutie de ruimtelijke ordening veranderde door de bouw van fabrieken en arbeiderswijken. Moderne transportmiddelen als trein en auto openden het land en creëerden de behoefte aan kaarten voor de oriëntatie. Het hoofdstuk heet dan ook *Industrie en Landgebruik*.

Het hoofdstuk over de Holocaust laat indringend zien hoe deze gruwelijke gebeurtenissen een neerslag kregen in de cartografie. Veel topografische documenten en architectuurplannen of werkelijke plattegronden met betrekking tot de isolatie in getto's, de vervolging en vernietiging van Joden, Roma en Sinti zijn bewaard, maar ook cartografische documenten voor de expansie van Duitsland en de verduitsing van de veroverde gebieden, oftewel *Lebensraum*.

Actuele onderwerpen die aan de hand van 19de- en 20ste-eeuwse kaartenmateriaal worden behandeld zijn de globalisering, de migratie en de invloed van de moderniteit op water en ruimte. De auteurs geven in dit prachtige boek een cartografische kijk op de moderne geschiedenis. De kaarten zijn t/m 28 januari 2024 te zien op de tentoonstelling *Mapping Modernity – Moderniteit in kaart* in het Design Museum in Den Bosch.

Henk Slechte is historicus en publicist.

BOEKEN WAAR JE DE TIJD VOOR MAG NEMEN

ALLE WEGEN LEIDEN NAAR BABEL

In *Alle wegen leiden naar Babel* beschrijft Daan Nijssen de voorgeschiedenis van de Zijderoute. Want de Zijderoute ontstond niet vanuit het niets. In het Midden-Oosten waren al duizenden jaren complexe handelsnetwerken aanwezig. 9789401918510 | € 29,50

DE GENERAALS VAN ROME

Dit is een boek over generaals, meer in het bijzonder over vijftien van de succesvolste Romeinse bevelhebbers van eind derde eeuw v.Chr. tot het midden van de zesde eeuw n.Chr. 9789401920018 | € 35,95

VERDWENEN STEDEN

Van de verdrinken stad Thonis aan de Egyptische kust tot aan de grotwoningen van Derinkuyu in Turkije, Philip Matyszak zet deze verdwenen steden weer op de kaart en vertelt hun verhaal, van stichting tot ondergang en herontdekking. 9789401920056 | € 30,-

© The Phoebus Foundation, Antwerpen.

Brueghelse familiereünie

t/m 7 januari 2024, Het Noordbrabants Museum, Versersstraat 41 's-Hertogenbosch, 073-6877877; www.hetnoordbrabantsmuseum.nl

Vijf generaties uit de Brueghel-familie maakten schilderijen van feestelijke bruiloften, bekende spreuken, Bijbelse verhalen, de natuur en ontzagwekkende landschappen. Hiermee speelden ze een centrale rol in de Europese kunst tussen 1550 tot 1700. Er is inmiddels heel wat nieuws over hen aan het licht gekomen, zoals de impact van de wereldhandel en het kolonialisme op het familiebedrijf, en de rol die vrouwen erin speelden. Zo was Mayken Verhulst een van de beroemdste kunstenaars van haar tijd. Deze slimme zakenvrouw,

lerares, was schoonmoeder en grootmoeder van de eerste generaties Brueghels. De 17de-eeuwse Anna Maria Janssens (van haar is bijgaand werk) verbond op haar beurt via grote netwerken machtige artistieke families in Antwerpen. Ook interessant: destijds werden de piepkleine miniatuurschilderijtjes van enkele Brueghelse mannen aanschouwd in een intieme omgeving, naast andere kleine voorwerpen zoals munten, schelpen, insecten en juwelen. Het museum biedt nu door de opstelling een soortgelijke sensatie.

Foto Marcel Westhoff, collectie Museum Het Schip.

Inspirator van de Amsterdamse School

Architect Michel de Klerk t/m 1 september 2024, Amsterdamse School Museum Het Schip, Oostzaanstraat 45 Amsterdam, 020-6868595; www.hetschip.nl

Honderd jaar geleden, op 24 november 1923, stierf architect, meubelmaker, ontwerper en tekenaar Michel de Klerk aan een longontsteking. Hij was pas 39 jaar, maar liet een enorm oeuvre na. Op de bijgaande foto zien we het sociale woningbouwcomplex De Dageraad in Amsterdam-Zuid (1918-1923), ontworpen samen met Piet Kramer. Leer de scheppende mens De Klerk kennen, van zijn jonge jaren in de Joodse buurt van Amsterdam, via zijn opleiding, familie, vrije kunstenaarschap, werkgevers, inspiratiebronnen, plannen en bouwwerken, vrienden en collega's tot zijn nationale en internationale roem.

Erfgoed in de Eufraat

t/m 14 januari 2024, Museum Van Loon, Keizersgracht 672 Amsterdam, 020-6245255; www.museumvanloon.nl

Vanwege de aanleg van stuwdammen in de Eufraat in Syrië verrichtten archeologen er halverwege de 20ste eeuw veldwerk om het erfgoed te redden dat verloren zou gaan. Eén van hen was Maurits van Loon (1923-2006), hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Hij reisde jaarlijks met zijn studenten af naar de rivier en stelde er met een ploeg Nederlandse en Syrische archeologen de sporen veilig van een cultuur die vijfduizend jaar teruggaat. Het museum volgt de reizen die Van Loon en zijn collega's maakten en onderzoekt samen met het publiek de waarde en betekenis van erfgoed. Hier, in Syrië en voor Syriërs die zich over de hele wereld hebben verspreid.

Roofkunst

t/m 7 januari 2024, Mauritshuis, Plein 29 Den Haag, 070-3023456; www.mauritshuis.nl

De 19de-eeuwse Balinese kris op de afbeelding behoort tot de collectie van het Ethnologisches Museum in Berlijn. Hoe kwam het wapen daar terecht? De voorloper van het museum, de Preußische Kunstkammer, ontving het in 1851 als een geschenk van Nederlanders. Die hadden het op hun beurt buitgemaakt tijdens de Derde Bali-oorlog in 1849. Nederlandse troepen probeerden het zuiden van het eiland te veroveren en richtten onder andere een bloedbad aan in een tempelcomplex nabij het dorp Kasumba. Toen hebben ze waarschijnlijk de kris geroofd. Het Mauritshuis toont nog negen andere verhalen rond roofkunst. Er is behalve voor kunst met een koloniale herkomst ook aandacht voor wat de Franse revolutionairen in 1795

meepikten, bijvoorbeeld, en voor het hebberig oog van de nazi's die Joodse eigenaren uitschudden. Samen stellen de verhalen belangrijke vragen: hoe en waarom werden deze objecten geroofd? Hoe gaan musea hiermee om? En wat zou de gewenste toekomst van deze objecten moeten zijn? Behouden, replica's maken, teruggeven? En wat als de eigenaar onvindbaar is? Denk mee aan de hand van de authentieke objecten, replica's en VR-experiences die je zomaar midden in de Balinese tempelverovering brengen.

Staatliche Museen zu Berlin - Preußischer Kulturbesitz, Ethnologisches Museum, Martin Franken.

Zelfportret met twee cirkels (1665-1669), Kenwood House.

Framing Rembrandt

t/m 5 februari 2024, Museum Rembrandthuis, Jodenbreestraat 4 Amsterdam 020-5200400; www.rembrandthuis.nl

Het genie, de molenaarszoon, de rebel... labels die door de eeuwen heen op Rembrandt zijn geplakt. Wat is ervan waar? Op deze expositie over vier eeuwen beeldvorming worden aan de hand van prenten, schilderijen, beeldhouwwerken, boeken, archiefstukken en films enkele hardnekkige mythen rondom de schilder ontkracht en maken we kennis met vijf Rembrandt-omschrijvingen die misschien beter passen: de man van het volk, de tegendraadse kunstenaar, de nationale held, het miskende genie en de heilige.

Gordel van papier

De opkomst van het gedrukte boek in Indonesië t/m 25 februari 2024, Huis van het Boek, Prinsessegracht 30 Den Haag, 070-3462700; www.huisvanhetboek.nl

Begin 19de eeuw deed de drukpers zijn intrede in het toenmalige Nederlands-Indië. Al snel kwam een massaproductie op gang: boeken, tijdschriften, koloniale schoolboeken, uitgeversreclamemateriaal, enzovoorts. Een veel groter publiek en uiteenlopende doelgroepen, ook Indonesiërs, hadden nu toegang tot geschriften én konden ze zelf produceren. De koloniale Landsdrukkerij zag het licht, en Balai Poestaka, ofwel Kantoor voor de Volkslectuur dat 'goede boeken' onder de bevolking wilde verspreiden. Op bijgaande foto uit de jaren '30 is de reizende bibliotheek te zien die Balai Poestaka eropuit zond. Vanaf 1920 werden ook steeds meer Indonesische uitgeverijen opgericht. In hun drukwerk stelden ze de discriminatie aan de kaak en beschreven ze hun verlangen naar een vrij Indonesië. Daarmee joegen ze revolutionaire gevoelens in de maatschappij aan. Bijvoorbeeld met het boek Sukarno als Kokrosono, waarvan hier de omslag is afgedrukt. Het verscheen in 1948 tijdens de Indonesische Revolutie als steun voor de bevolking. Het gaat over Kokrosono die een demon versloeg en zijn rechtmatige land terugveroverde.

Mauritshuis

Den Haag

Laatste kans!
t/m 07 jan 2024

mauritshuis.nl/roofkunst

Roofkunst 10 verhalen

Mh

Gastcurators en creative leads
JONGSMA + O'NEILL

Tentoonstellingspartners

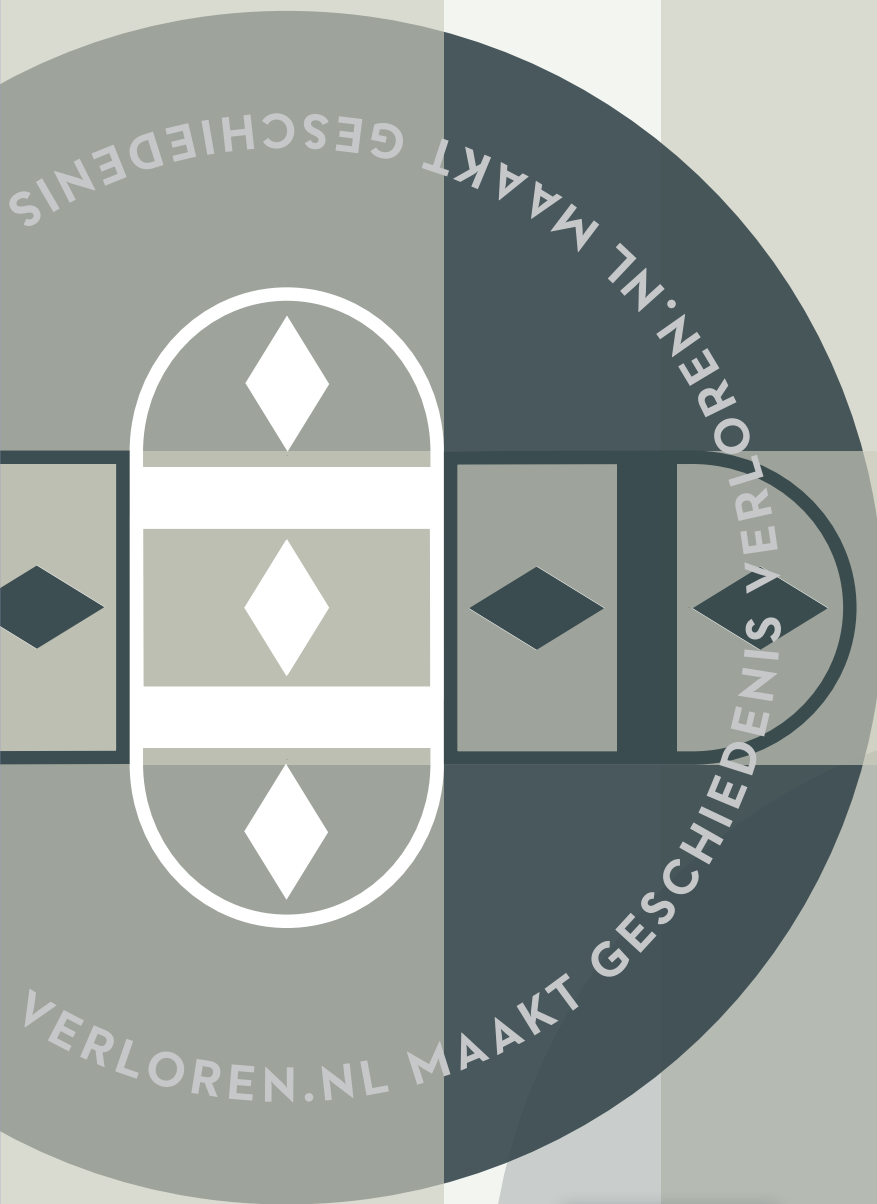
Stichting Vrienden van
het Mauritshuis

Partners

VRIENDENLOTERIJ

Een selectie van recente boeken: Biografieën over Maximiliaan de Hénin-Liétard, Anton Reinhard Falck, het echtpaar Pierson-Franssen, Thung Tjeng Hiang en Peter Martin Legêne, een revolutie in het Kromme-Rijng gebied en het beleg van de stad Alkmaar.

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA
Hilversum 035-6859856
verloren.nl
Alle boeken zijn te bestellen
bij de uitgever of via de
boekhandel.

HARRY DE RAAD

Het beleg van Alkmaar

Opstand en oorlog in
de stad en omgeving,
1566-1576

ISBN 9789464550825, 384 blz.,
€25,-

PIET BOON

Maximiliaan de Hénin-Liétard, graaf van Boussu (1542-1578)

Van koninklijk stad-
houder tot naaste
medewerker van Oranje

ISBN 9789464550498, 408 blz.,
€39,-

HERMAN LANGEVELD

De zwarte schapen van de familie

Het fascistische echtpaar
Pierson-Franssen tussen
Mussolini, Mussert
en Colijn

ISBN 9789464550863, 160 blz.,
€20,-

BENOÎT VERSTRAETE-HANSEN

Leven in dienst van de Heiland

Peter Martin Legêne als
zending en schrijver
(1885-1954)

ISBN 9789464550689, 268 blz.,
€30,-

DONALD HAKS

Tussen Verlichting en Revolutie

Anton Reinhard Falck
(1777-1843)

ISBN 9789464550788, 424 blz.,
€35,-

FRANS GLISSENAAR

Tussen de vier zeeën

Het leven van Thung
Tjeng Hiang (1897-1960)

ISBN 9789464550931, 298 blz.,
€29,-

KEES VAN SCHAİK

Vrijheid, gelijkheid en broederschap

Revolutie in het
Kromme-Rijng gebied
1795-1802

ISBN 9789464550832, 472 blz.,
€35,-

Rijksmuseum Amsterdam.

De hertog van Brunswijk.

De hertog en de prins

Willem V was bijna elf toen hij wees werd. Zijn voogd, die een soort tweede vader was, bereidde hem voor op zijn latere taak als stadhouder: Lodewijk hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel. De 'dikke hertog' heeft een sinistere reputatie. Brunswijk zou van prins Willem een willoze marionet hebben gemaakt, om daar zelf van te profiteren. In 1784 werd hij het land uitgezet. Was daar een goede reden voor?

a Commons.

Een geallieerd konvooi (Frank Wootton).

Gedoemd konvooi

Vanaf 1941 voeren er vanuit IJsland gedurende de hele oorlog geallieerde konvooien naar Moermansk, zwaar beladen met tanks, vliegtuigen, munitie, legerkistjes en voedsel: die waren voor het Rode Leger. Dit transport was buitengewoon gevaarlijk en berucht bij het scheepsvolk. Je had vreselijke pech als je daarvoor ingezet werd, maar weigeren kon niet, iedere zeeman van de koopvaardij en visserij had vaarplicht.

Library of Congress.

Amerikaanse troepen op Cuba, 1898

De doorbraak van de VS

Amerika was eind 19de eeuw nog lang niet de internationale speler van geopolitiek formaat die het nu is. De Amerikaanse vlag wapperde buiten het eigen continent slechts op wat eilandjes in de Stille Oceaan en het Caribisch gebied, veelal geannexeerd omdat ze vol lagen met guano, stikstofrijke vogelpoep die als mest bruikbaar was in de landbouw. Dit veranderde in 1898 door een korte oorlog tegen Spanje.

**VOLG ONS OP
FACEBOOK**
**WWW.FACEBOOK.COM/
GESCHIEDENISMAGAZINE**

Op de Facebookpagina van Geschiedenis Magazine vindt u onder meer historisch nieuws en complete artikelen uit eerdere jaargangen van Geschiedenis Magazine.

Snel liken dus.

facebook

WWW.GESCHIEDENISMAGAZINE.NL

Nummer 8, december 2023, jaargang 58

Hoofdredactie Dr. Marianne L. Mooijweer

Redactie dr. Erika Kuijpers, dr. Sven Meeder, dr. Bram Mellink, prof.dr. Onno van Nijf, dr. Diederik Smit

Eindredactie Merel Klein

Aan deze uitgave werkten mee: Eduard van de Bilt, Herman Clerinx, Peter van Dam, Jos Gabriels, Sander Govaerts, Martijn Icks, Ulco Kooystra, Marco Mid-delwijk, Richard Ridderinkhof, Willemijn Ruberg, Henk Slechte, Alban van der Straten, Fenneke Sysling, Frank Tang, Jenna The, Ivo van de Wijdeven.

Klantenservice en abonnementen

Voor vragen over abonnementen en

(na)bestellingen van boeken en oude nummers:

Ten Brink Abonnementenservice

Postbus 1064, 7940 KB Meppel

(085) 01 60 077

geschiedenis@tenbrinkuitgevers.nl

Redactieadres

Huis ter Heideweg 13

3705 MA Zeist

redactie@geschiedenismagazine.nl

www.geschiedenismagazine.nl

Ontwerp & Vormgeving

FIZZ | Digital Agency - www.fizz.nl

Druk

Veldhuis Media BV, Meppel

Distributie

VMBpress, www.vmbpress.nl

Uitgever

Spiegel historiaal BV in samenwerking met Virtumedia

Pepijn Dobbelaer, tel (030) 6920677

pdobbelaer@virtumedia.nl

Marketing & samenwerkingen

Tamara van Dijk, (030) 3072247

tvandijk@virtumedia.nl

Rob van der Linden, (030) 3031295

rvanderlinden@virtumedia.nl

Advertenties

Paul Revier, (030) 693 38 22

previer@virtumedia.nl

Abonnementen

Geschiedenis Magazine verschijnt 8 keer per jaar.

Prijs jaarabonnement Nederland: € 69,50 (bij mach-

tiging: € 73,45 per factuur). Binnen Europa € 82,30.

Buiten Europa € 85,40 Studentenabonnement binnen

Nederland: € 38,95. Abonnementsgeld dient bij

vooruitbetaling te worden voldaan. Abonnementen

kunnen per nummer ingaan en worden automatisch

verlengd, tenzij een maand voor het verstrijken van

de abonnementsperiode bericht van opzegging is

ontvangen.

Opzeggingen worden onzerzijds schriftelijk of

via mail bevestigd.

© Geschiedenis Magazine. Niets uit deze uitgave mag op welke wijze dan ook worden veeleelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. ISSN 1872-0625

Spiegel

historiaal

Geschiedenis Magazine is de voortzetting van

Spiegel Historiaal, opgericht in 1966.

www.geschiedenismagazine.nl

De scheiding die niemand wilde

Willem de Bruin laat zien hoe de dynamiek van de opstand de hoofdrolspelers soms een andere richting op stuurde dan hen aanvankelijk voor ogen stond.

Venus achterna

Verbluffende verhalen van de wetenschappers die in de achttiende eeuw de omvang van ons zonnestelsel wisten te berekenen komen in dit boek samen met de grote geschiedenis. Zoals alleen zij dat kan brengt Andrea Wulf de verbluffende persoonlijke lotgevallen van haar hoofdpersonen samen met de grote geschiedenis.

De portretschilder

Steven Nadler voert de lezer mee in de roerige wereld van de Nederlandse Republiek van de zeventiende eeuw en het artistieke, sociale en culturele leven van Haarlem, waar Frans Hals zijn leven lang woonde.

De Indië trilogie

Jan Brokken schreef met deze trilogie een literaire herinnering aan een verloren gegane wereld, een ode aan de reddende kracht van kunst en een liefdevol monument voor zijn ouders.

ZEEUWS

DE OMGEKEERDE
WERELD VAN

ADRIAEN
VAN DE VENNE

30.09 '23–21.04 '24

Zeeuws Museum | Abdij, Middelburg

MUSEUM